

ΑΡΧΑΙΑ ΚΥΠΡΟΣ

Πρόσφατες εξελίξεις στην αρχαιολογία
της ανατολικής Μεσογείου

Αθήνα 2017

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Χορηγοί έκδοσης

CYCLADIC ART
FOUNDATION

ΣΠΙΤΙ
ΤΗΣ
ΚΥΠΡΟΥ

Μορφωτικό Γραφείο Κυπριακής Πρεσβείας

Εκδότης

Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης
Νεοφύτου Δούκα 4
Αθήνα 106 74
www.cycladic.gr

Τίτλος

Αρχαία Κύπρος. Πρόσφατες εξελίξεις στην αρχαιολογία της ανατολικής Μεσογείου
© Ίδρυμα Νικολάου & Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2017

Επιμέλεια

Νίκος Παπαδημητρίου – Μαρία Τόλη

ISBN: 978-618-5060-23-7

Εικόνες εξωφύλλου

- Λεπτομέρεια πήλινου ομοιώματος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον Τάφο 50 του νεκροταφείου της Αγίας Παρασκευής στη Λευκωσία (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου) [από το άρθρο του Γ. Γεωργίου].
 - Λεπτομέρεια της διακόσμησης λίθινης σαρκοφάγου των αρχών του 5ου αι. π.Χ. από τον Τάφο 176 στη θέση Κούκλια-Κάτω Αλώνια (φωτ. Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου) [από το άρθρο του Ε. Ράπτου].
 - Λεπτομέρεια του φορτίου από το ναυάγιο του Μαζωτού (4ος αι. π.Χ.) πριν την έναρξη της ανασκαφής (φωτομωσαϊκό: Bruce Hartzler © EPENAE, Πανεπιστήμιο Κύπρου) [από το άρθρο της Σ. Δεμέστιχα].
- Η χρήση των εικόνων γίνεται με την άδεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου και των ανασκαφών.

Απαγορεύεται η εν όλω ή εν μέρει ανατύπωση, αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή των κειμένων και των φωτογραφιών της έκδοσης χωρίς την έγγραφη άδεια εκάστου συγγραφέα, των αρμόδιων φορέων που αναγράφονται στις λεζάντες των εικόνων και του Ιδρύματος Νικολάου και Ντόλλης Γουλανδρή – Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης.

Γραφιστική δημιουργία – Σελιδοποίηση

Γραφή & Χρώμα
www.grcolor.com

Εκτύπωση – Παραγωγή

ΛΥΧΝΙΑ Α.Ε. – Εφαρμογές Προβολής & Επικοινωνίας

Εισαγωγή

Η πρώιμη προϊστορία της Κύπρου¹ συνιστά σήμερα ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και προκλητικά θέματα της αρχαιολογίας της ανατολικής Μεσογείου (εικ. 1), καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα ερευνητικών και ερμηνευτικών προβληματισμών. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που δικαιολογημένα βρίσκεται στο επίκεντρο του διεθνούς ερευνητικού ενδιαφέροντος τα τελευ-

ταία χρόνια.² Το κείμενο που ακολουθεί είναι μια πρώτη σύνθεση αλλά και κριτική παρουσίαση της πρώιμης προϊστορίας της Κύπρου και της αρχαιολογίας της στο ελληνικό κοινό.

Το ιδιαίτερο ίσως στοιχείο που δίνει και το στίγμα της αρχαιολογίας της περιόδου αυτής της Κύπρου – η οποία καλύπτει το τέλος του Πλειστόκαινου και τις πρώτες χιλιετίες του Ολόκαινου (11n-8n κιλ. π.Χ.) –

1. Η θέση της Κύπρου στον γεωγραφικό χώρο της ανατολικής Μεσογείου.

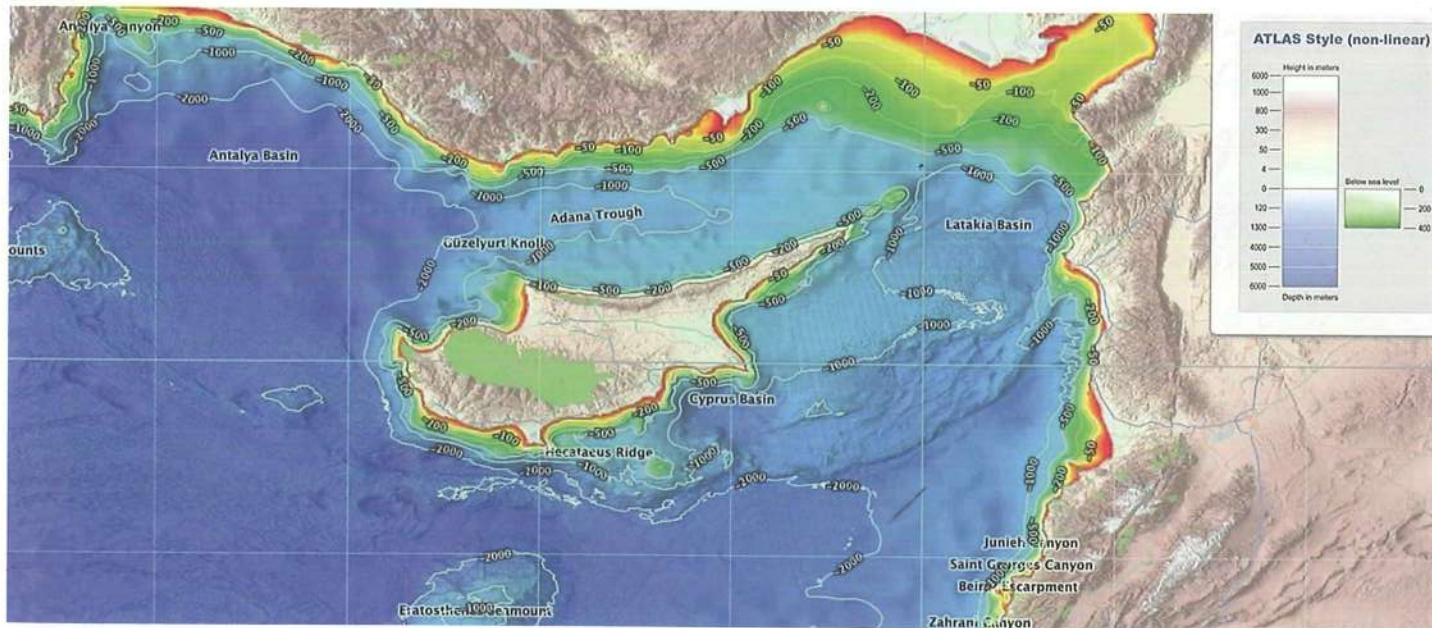
¹ Ο όρος «πρώιμη προϊστορία» δεν επελέγη εδώ μόνο για να περιγράψει σύντομα μια συγκεκριμένη χρονολογικά και πολιτισμικά περίοδο αλλά κυρίως για να αποδώσει το εύρος και τη δυναμική του αρχαιολογικού προβληματισμού που χαρακτηρίζει την κυπριακή προϊστορική έρευνα σήμερα. Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τη συνάδελφο Δέσπω Πηλείδου από το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου για τη βοήθειά της, όπως και τους J. Guilaine, A.H. Simmons, E. Peltenburg† και C. McCartney για την ευγενική παραχώρηση φωτογραφικού υλικού από τις ανασκαφές τους στο νησί.

² Knapp 2013· Ammerman 2014, 203· Watkins 2008, 139.

είναι ο νησιωτικός χαρακτήρας της (εικ. 2)³ και ο ρόλος του στη διαμόρφωση του συγκεκριμένου πολιτισμικού χώρου στην πορεία του χρόνου. Πολλά από τα επίμονα θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα της λεγόμενης «νησιωτικής αρχαιολογίας», όπως π.χ. η δυναμική της γεωμορφολογίας των νησιών και οι αλλαγές της θαλάσσιας στάθμης τα τελευταία 10.000 χρόνια, δίνουν την αφορμή για νέες συζητήσεις για την «πρώιμη ναυσιπλοΐα» στη Μεσόγειο.⁴ Και δεν είναι τυχαίο ότι μια σειρά από σημαντικές αρχαιολογικές έρευνες πεδίου τα τελευταία χρόνια στην Κύπρο ανατροφοδοτούν μια τέτοια ευρεία προβληματική με πολυσήμαντες ανατροπές και επανεκτιμήσεις.⁵ Είναι ενδεικτική η ανοικτή συζήτηση σήμερα για τα επεισόδια του αποικισμού της Κύπρου και τη σχέση της με την πιθανολογούμενη δια θαλάσσης εξάπλωση των γεωργικών ομάδων από τη Μέση Ανατολή προς το Αιγαίο και την Ευρώπη.⁶ Τέτοιες επαναθεωρήσεις οδηγούν στη διαμόρφωση της νέας αρχαιολογικής εικόνας της προϊστορικής Κύπρου, που δεν έχει πλέον ως πολιτισμική και χρονολογική αφετηρία τον λεγόμενο «κύκλο της Χοιροκοιτίας» (δηλαδή την 7η χιλ. π.Χ.) (εικ. 3) ούτε τα εντυπωσιακά κατάλοιπα

των άλλων οικισμών της ίδιας περιόδου, αλλά ανοίγει ένα νέο παράθυρο πίσω στον χρόνο.⁷ Έτσι θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί στην τεκμηριωμένη πλέον άφιξη ομάδων κυνηγών και τροφосуλλεκτών στο νησί στα μέσα της 11ης χιλ. π.Χ.⁸ και, εν συνεχεία, στην παρουσία των «πρώτων γεωργών», οι οποίοι φέρνουν από την ηπειρωτική Μ. Ανατολή εξελιγμένες μορφές χωροταξικής, κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης, όπως δείχνουν οι τελευταίες ανασκαφές στο νησί.⁹ Αυτό που στην ουσία αποκαλύπτεται και στις δύο περιπτώσεις είναι η αναβάθμιση της δυναμικής τόσο των τελευταίων κυνηγών και τροφосуλλεκτών της Παλαιολιθικής εποχής της Μέσης Ανατολής (οι οποίοι διέσχισαν τη θάλασσα για να φτάσουν τόσο πρώιμα στην Κύπρο) όσο και των πρώτων γεωργικών κοινοτήτων, που εγκαταστάθηκαν στο νησί λίγο αργότερα, με κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά που ανήκουν στο μεταίχμιο ανάμεσα στον παλαιό (παλαιολιθικό) και τον νέο τρόπο ζωής (νεολιθικό).¹⁰

Συμπερασματικά, θα έλεγε κανείς ότι η αφήγηση της πρώιμης προϊστορίας της Κύπρου συνιστά μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα απόπειρα προϊστορικής

2. Χάρτης της Κύπρου και των γειτονικών ακτών. Διακρίνονται οι ισοβαθείς και η δυναμική των παλαιοακτογραμμών σε διαφορετικές περιόδους.

³ Η Κύπρος, το τρίτο μεγαλύτερο νησί της Μεσογείου, είναι γνωστό ότι είχε αποκοπεί από την ηπειρωτική χώρα πολλές χιλιάδες χρόνια πριν, όπως δείχνουν τα μεγάλα βάθη που την χωρίζουν από αυτήν (Knapp 2013, 4). Η σημερινή απόσταση του νησιού από τις ακτές της Συρίας και της Τουρκίας είναι περίπου 100 χλμ. και 80 χλμ. αντίστοιχα, ενώ είναι βέβαιο ότι ακόμα και σε περιόδους, κατά τις οποίες η θαλάσσια στάθμη βρισκόταν στο χαμηλότερο σημείο της, η απόσταση αυτή δεν θα πρέπει να ήταν μικρότερη από τα 30-40 χλμ.

⁴ Simmons 2014.

⁵ Knapp 2013· Vigne κ.ά. 2012, 8445.

⁶ Ammerman 2010, 81· Broodbank 2006, 199· Cherry 1985, 12.

⁷ Dikaios 1953· Le Brun 1989· Todd 1987.

⁸ Stanley-Price 1979.

⁹ Knapp 2013· Vigne κ.ά. 2012· Vigne – Carrère κ.ά. 2011, 255.

¹⁰ Efstratiou 2014β, 3· 2013, 33· Knapp 2010, 79· Guilaine – Briois 2007, 159.

3. Γενική άποψη του οικισμού της Χοιροκοιτίας (παραχώρηση αεροφωτογραφίας: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου).

4. Εικόνα της οικιστικής οργάνωσης της Χοιροκοιτίας (φωτ.: Ν. Ευστρατίου).

ανασύνθεσης ενός νησιωτικού χώρου και των προκλήσεων που αυτός επιφέρει. Είναι χαρακτηριστική η νέα αντίληψη με την οποία αντιμετωπίζεται σήμερα η χρήση πλεούμενων από το τέλος ακόμα της Παλαιολιθικής εποχής για τη θαλάσσια μετακίνηση ανθρώπων και ζώων σε αποστάσεις αρκετών δεκάδων μιλίων, όπως στην περίπτωση της Κύπρου,¹¹ ή ακόμα η αναζήτηση των κοινωνικών ή «πολιτικών» εκείνων συνθηκών, που μπορεί να είχαν οδηγήσει σε μεμονωμένα ή και οργανωμένα επεισόδια αποικισμού και σε μεγαλύτερης ή μικρότερης έκτασης δημογραφική κινητικότητα (νησιωτικός αποικισμός).¹² Σημαντικός θεωρείται επίσης ο ρόλος του κλίματος και γενικότερα του φυσικού περιβάλλοντος (φυτά, ζώα, βλάστηση) στις εξελίξεις, που αρχίζουν να καταγράφονται αρχαιολογικά την ίδια περίπου εποχή (γύρω στο 10.000 π.Χ.) στην ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής και φαίνεται να επηρεάζουν τις επιλογές των ανθρώπινων ομάδων.¹³ Η σχέση αυτή της πρώιμης αρχαιολογίας της Κύπρου με τα

τεκταινόμενα στον γειτονικό χώρο της Μέσης Ανατολής – κάπου στο πέρασμα από το τέλος του Πλειστόκαινου στην αρχή του Ολόκαινου (11.000-9000 π.Χ.) – αποδεικνύεται τελικά πολύ πιο σύνθετη απ' ό,τι φαινόταν αρχικά.¹⁴ Ενώ θα διατηρηθεί στενή για αρκετές χιλιετίες, η σχέση αυτή σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται ότι αφαιρεί κάτι από μια ντόπια νησιωτική δυναμική, η οποία στο πέρασμα του χρόνου θα κατορθώσει να διαμορφώσει διάκριτες, πολιτισμικές εκφράσεις σε όλα τα επίπεδα της προϊστορικής ζωής.¹⁵ Δικαιολογημένα, λοιπόν, η Κύπρος θεωρείται από τους ερευνητές ότι αποτελεί έναν πολιτισμικό χώρο, που αναδεικνύει ζητήματα ταυτότητας, απομονωτισμού ή συντηρητισμού και επιτρέπει την μελέτη τους με ουσιαστικό τρόπο. Γύρω από αυτά τα ζητήματα αναπτύσσεται ένας ενδιαφέρων θεωρητικός και μεθοδολογικός προβληματισμός ο οποίος, από τη δεκαετία του 1970, περιγράφει ερευνητικά πλευρές της λεγόμενης «νησιωτικής αρχαιολογίας».¹⁶

¹¹ Vigne κ.ά. 2014, 157.

¹² Bar-Yosef 2001, 129.

¹³ Όπως π.χ. οι επιπτώσεις του αρνητικού κλιματικού επεισοδίου της «Νεότερης Δρυάδος» (Younger Dryas) στο τέλος του Πλειστόκαινου (10.800-9600 π.Χ.), Bar-Yosef 2011· Rosen 2007· Rosen – Rivera-Collazo 2012, 3640· Wasse 2007, 44.

¹⁴ Knapp 2013· Zeder 2008, 11597.

¹⁵ Knapp 2013· McCartney – Peltenburg 2000, 8.

¹⁶ Efstratiou 2013, 33· Ammerman 2010, 81· Knapp 2008· Broodbank 2006, 199· Held 1989, 7· Evans 1977, 12.

Το χρονικό πλαίσιο: Κύπρος και Μέση Ανατολή

Η μετάθεση της αρχής της πρώιμης προϊστορίας της Κύπρου πέρα από το χρονικό όριο του λεγόμενου «πολιτισμού της Χοιροκοιτίας» (που κυριάρχησε στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα και έθετε την αρχή της προϊστορίας της Κύπρου γύρω στο 7000 π.Χ.) υπήρξε δραματική ως προς τις επιπτώσεις της τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια, κυρίως σε σχέση με το ζήτημα του πρώτου αποικισμού του νησιού.¹⁷ Τα παλαιά χρονολογικά σχήματα, όπως Νεολιθική I και II, που είχαν προταθεί από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια,¹⁸ είχε έρθει η στιγμή να αναθεωρηθούν· όχι μόνο διότι παρέμεναν γενικά, αφού βασιζόνταν σε σχετικές χρονολογήσεις, δηλαδή συγκρίσεις τυπολογικών χαρακτηριστικών με γειτονικές περιοχές της Ανατολίας και Μ. Ανατολής, αλλά κυρίως διότι άφηναν αναπάντητα πολλά από τα αδιέξοδα της προϊστορικής εξέλιξης του νησιού, με κυρίαρχο αυτό της παντελούς απουσίας ενδείξεων μιας «προ-Χοιροκοιτίας» εποχής. Αν και η πολιτισμική περίοδος της Ακεραμικής Νεολιθικής, η οποία αντιπροσωπεύεται ήδη από τη δεκαετία του 1930 με τον οικισμό της Χοιροκοιτίας (εικ. 3, 4), είχε επιβεβαιωθεί μέσα από μια σειρά από νέες, συστηματικά ανασκαμμένες και δημοσιευμένες θέσεις, όπως η Καλαβασός-Τέντα και ο Απόστολος Ανδρέας-Κάστros (εικ. 5), η έλλειψη οποιασδήποτε προ-

δρομικής μορφής κατοίκησης στο νησί ήταν όχι μόνο ερευνητικά ακατανόητη αλλά και καταδικασμένη αργά ή γρήγορα να ανατραπεί.

Στην αρχαιολογία της Μ. Ανατολής είναι πλέον κοινά αποδεκτό ότι η μετάβαση από την τροφουλλογία και το κυνήγι στην γεωργία ήταν μια μακρά διαδικασία – γνωστή με τον όρο Επιπαλαιολιθική - Προκεραμική Νεολιθική (Epiralaeolithic - Pre-pottery Neolithic) – η οποία διάρκεσε περίπου τέσσερις ή πέντε χιλιετίες (11n-7n χιλ. π.Χ.) και γνώρισε διακριτές φάσεις όπως η Νατούφια και η Προκεραμική Α και Β (Natufian, PPNA, PPNB). Τόσο οι προϋποθέσεις της μετάβασης αυτής – περιβαλλοντικές και κλιματικές αλλαγές, αυξανόμενη διάρκεια διαμονής σε μια θέση (εμφάνιση μονιμότητας), εμφάνιση νέων τύπων εργαλείων (π.χ. δρεπάνια) που συνδέονται με νέες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η καλλιέργεια άγριων ή εξημερωμένων δημητριακών (σιτάρι, κριθάρι, όσπρια), σταδιακή εξημέρωση συγκεκριμένων ειδών ζώων (πρόβατο, κασίκι, αγελάδα, γουρούνι), ευρήματα που παραπέμπουν σε ένα ευρύ φάσμα νέων οικονομικών και κοινωνικών πρακτικών (εμφάνιση αποθηκευτικών χώρων, «δημόσια» κτίσματα συλλογικής χρήσης, μνημειακή γλυπτική) αλλά και ιδεολογιών (χώροι και αντικείμενα «λατρείας») – όσο και η ένταση και κλίμακα με την οποία όλα αυτά εκδηλώνονται σε θέσεις και γεωγραφικές περιοχές της Μ. Ανατολής (Βόρειο Levant, ΝΑ Ανατολία), έχουν αναδείξει τις τελευταίες

5. Χάρτης της Κύπρου με τις αρχαιολογικές θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο. Διακρίνεται η διαμόρφωση των ακτογραμμών του νησιού με βάση τις ισοβαθείς (σχεδιασμός: Α. Χαλκιώτη).

¹⁷ Simmons 2014· Knapp 2013.

¹⁸ Dikaios 1953· Karageorghis 1982.

δεκαετίες διαφορετικές αρχαιολογικές εκδοχές και «τοπικές ιστορίες» περάματος σε αυτό που ονομάζεται γεωργία ή νεολιθική οικονομία (agriculture, farming).¹⁹ Στο επίπεδο της αρχαιολογικής ανάλυσης, η σημερινή εικόνα της περιόδου αυτής στη Μ. Ανατολή χαρακτηρίζεται από έναν πλουραλισμό αρχαιολογικών τεχνικών (ακριβέστερες ραδιοχρονολογήσεις, αναλύσεις DNA), που δικαιολογημένα δημιουργούν ένα κλίμα ερευνητικής αισιοδοξίας για την μεγαλύτερη ευκρίνεια των συνθηκών «μετάβασης» από το κυνήγι και την τροφосуλλογή στη γεωργία. Παρ' όλα αυτά, το ζητούμενο στο επίπεδο της ερμηνείας παραμένει. Διότι δεν αρκεί η «αρχαιολογική» αναγνώριση όλων των παραπάνω συνθηκών και προϋποθέσεων αλλά απαιτείται η διακρίβωση της μεταξύ τους σχέσης και η συγκριτική τους αξιολόγηση.

Στην γειτονική Κύπρο, ωστόσο, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 (και με εξαίρεση κάποιες αμφιλεγόμενες αρχαιολογικές ενδείξεις) δεν είχε βρεθεί κάτι αντίστοιχο ενός τέτοιου χρονολογικού ή πολιτισμικού πλαισίου.²⁰ Στο νησί, με άλλα λόγια, δεν είχε αρχαιολογικά αναγνωριστεί καμία ένδειξη «μετάβασης» από το κυνήγι στη γεωργία, με αποτέλεσμα η Κύπρος να μην έχει θέση στο μέχρι τότε γνωστό παζλ της γεωγραφικής εξάπλωσης της Νεολιθικής προς τα δυτικά. Η εξήγηση των ερευνητών γι' αυτήν την επίμονη παραδοξότητα ήταν απλή και αποδιδόταν στο γεγονός ότι η Κύπρος ήταν νησί και επομένως κάθε πρώιμη πρόσβαση σε αυτό ήταν προβληματική για ευνότους λόγους.

Η νέα αφήγηση της περιόδου, η οποία άρχισε να διαμορφώνεται σταδιακά μέσα από τα καινούργια δεδομένα που έρχονταν στο φως και την αναθεωρημένη μεθοδολογία εντοπισμού τους (site location models), οφείλει πολλά και στη συστηματική πλέον χρήση των ραδιοχρονολογήσεων. Με την αυξανόμενη ακρίβεια των ραδιομετρικών τιμών τους – κυρίως με τη μέθοδο του AMS (Accelerator Mass Spectrometry) – έδωσαν την δυνατότητα χρονολόγησης μεμονωμένων ευρημάτων (οργανικών καταλοίπων, όπως π.χ. σπόρων), επιτρέποντας έτσι την αναγνώριση αρχαιολογικών θέσεων «ειδικού» χαρακτήρα, τα γενικότερα χαρακτηριστικά των οποίων συχνά ξέφευγαν από τους γνωστούς τύπους

των κλασικών εγκαταστάσεων της Νεολιθικής. Αναφερόμαστε σε θέσεις, που μπορούσαν να τεκμηριώσουν έστω και ενδεικτικά κάποιες πρώιμες παραγωγικές πρακτικές στο νησί (π.χ. πρώτες απόπειρες καλλιέργειας).²¹

Το ίδιο σημαντικές, όμως, είναι και οι αλλαγές στην πρόσληψη της πρώιμης Κύπρου, ως αποτέλεσμα των ανατροπών στο πλαίσιο των γενικότερων αρχαιολογικών εξελίξεων της ηπειρωτικής Μ. Ανατολής και του τρόπου με τον οποίο οι ερευνητές αντιμετωπίζουν πλέον τις προϊστορικές εξελίξεις στο τέλος του Πλειστόκαινου και τις αρχές του Ολόκαινου.²² Πιο συγκεκριμένα, οι κυνηγετικές και τροφосуλλεκτικές ομάδες του τέλους της Παλαιολιθικής (11η χιλ. π.Χ.) στη Μ. Ανατολή όχι μόνο αποκτούν μεγαλύτερη αρχαιολογική «ορατότητα» (εντοπισμός μεγαλύτερου αριθμού και ποικιλίας θέσεων) με τη χρήση νέων μεθόδων επιτόπιας έρευνας αλλά και αναβαθμίζονται στα πλαίσια της προ-«ιστορικής» αφήγησης της περιοχής μέσα από μια πιο δυναμική περιγραφή και ερμηνεία της αρχαιολογίας τους. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τους «καλλιεργητές» άγριων δημητριακών που ακολουθούν (10η-9η χιλ. π.Χ.) αλλά και με τους πρώτους «γεωργούς» εξημερωμένων φυτών (8η χιλ. π.Χ.) της Μ. Ανατολής. Οι επιπτώσεις για την προϊστορία της Κύπρου είναι καταλυτικές, τόσο ως προς το τι θα έπρεπε κανείς να αναμένει ερευνητικά από τον χώρο όσο και στο επίπεδο της πολιτισμικής εξέλιξης. Το νησί δεν αποτελεί πλέον ένα περιθωριακό «αρχαιολογικό παράδειγμα» για την περιοχή και η διαφαινόμενη έντονη κινητικότητα των ηπειρωτικών προϊστορικών ομάδων παραπέμπει και στην αναπάντεχα πρώιμη άφιξή τους στο νησί.²³

Οι πρόσφατες έρευνες και η αναθεώρηση της χρονολόγησης (πίν. 1)

Θρυαλλίδα των εξελίξεων αποτέλεσε ο τυχαίος εντοπισμός και, στη συνέχεια, η συστηματική διερεύνηση από τον Alan H. Simmons (1987-1990, 2009) της μικρής σε έκταση (50 τ.μ.) και αινιγματικής βραχοσκεπής Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος,²⁴ στην ομώνυμη χερσόνησο του νότιου τμήματος του νησιού (εικ. 5, 6).²⁵ Η παρουσία

Πίνακας 1

Η ΠΡΩΙΜΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ	
Υστερη Επιπαλαιολιθική ή 'Φάση του Ακρωτηρίου' 10.500-9800 π.Χ. Θέσεις: Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος, Παραλία-Νησί, Ακάμας-Άσπρος, Άγ. Ιωάννης/Βρέτσια-Ρουδιάς	
Προ-νεολιθική ή Αρχική Ακεραμική Νεολιθική ή Κυπρο-Προκεραμική Νεολιθική Α 9700-8300/8200 π.Χ. Θέσεις: Άγ. Τύκωνας-Κλήμονας, Αγ. Βαρβάρα-Ασπρόκρεμνος, Κισσόνεργα-Μυλούθκια, Καλαβασός-Τέντα 5	
Πρώιμη Ακεραμική Νεολιθική ή Κυπρο-Προκεραμική Νεολιθική Β 8300/8200-7000 π.Χ. Θέσεις: Παρεκκλησιά-Σκυλλουρόκαμπος, Κρήτου Μαρόττου-Άης Γιώρκης	
Υστερη Ακεραμική Νεολιθική 7000-5200/5000 π.Χ. Θέσεις: Χοιροκοιτία, Καλαβασός-Τέντα, Απόστολος Ανδρέας-Κάστρος	
Κεραμική Νεολιθική 5200/5000-4000/3900 π.Χ.	
Χαλκολιθική 4000/3900-2500/2400 π.Χ.	

6. Η θέση Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος (φωτ.: A.H. Simmons).

¹⁹ Zeder 2012, 161· Asouti – Fuller 2013, 299· Zeder 2011, 39· Rosen – Rivera-Collazo 2012, 3640.

²⁰ Bar-Yosef 2001, 129.

²¹ Simmons 1994, 1· 2012· Manning κ.ά. 2010, 693· Peltenburg – Wasse 2004.

²² Bar-Yosef 2001, 129· Asouti 2006, 87.

²³ Vigne – Cucchi 2005, 186.

²⁴ Οι αναφορές στις αρχαιολογικές θέσεις της Κύπρου έχει καθιερωθεί να γίνονται με την αναγραφή δύο ονομάτων, αυτού του πλησιέστερου οικισμού και στη συνέχεια του τοπωνυμίου (π.χ. Ακρωτήρι-Αετόκρεμνος). Για λόγους οικονομίας, ωστόσο, στο κείμενο συχνά θα χρησιμοποιείται μόνο το όνομα του τοπωνυμίου με πλάγια γραφή.

²⁵ Σημειώνεται εδώ ότι ο χωρισμός της πρώιμης κυπριακής προϊστορίας σε χρονολογικές και πολιτισμικές περιόδους ποτέ δεν έτυχε μιας απόλυτης και γενικευμένης αποδοχής από τους ερευνητές, με αποτέλεσμα να καταγράφονται κατά εποχές στη βιβλιογραφία διαφορετικές ονομασίες για τις επιμέρους φάσεις της αλλά και κάποιες διαφοροποιήσεις στα χρονολογικά τους πλαίσια. Αυτό φαίνεται να οφείλεται από τη μια μεριά στην αναπόφευκτη σύνδεση των προϊστορικών εξελίξεων της Κύπρου με αυτές της γειτονικής Μ. Ανατολής και τον δανεισμό πολιτισμικών κατηγοριοποιήσεων από την τελευταία, όπως π.χ. Επιπαλαιολιθική-Προκεραμική Νεολιθική Α και Β (Epi-palaeolithic-PPNA, PPNB), και από την άλλη στα ρευστά ακόμα ντόπια κυπριακά χαρακτηριστικά (π.χ. οικονομικές και κοινωνικές πρακτικές), που δεν επέτρεπαν την αναγνώριση μιας ιδιαίτερης και ενδεχόμενα ανεξάρτητης νησιωτικής πολιτισμικής προϊστορικής ακολουθίας στο νησί (βλ. Ακεραμική Νεολιθική· ενδεικτικά των παραπάνω βλ. τους χρονολογικούς πίνακες στις πρόσφατες δημοσιεύσεις των Knapp 2010, 80· 2013, 83· McCartney 2010, 189.

ανθρώπων στη βραχοσκεπή αυτή, που ξεκινά γύρω στο 10.500 π.Χ. και φαίνεται να διαρκεί μέχρι τους πρώτους αιώνες της 10ης χιλιετίας π.Χ. (9800 π.Χ.), περιγράφει τα όρια της πρώτης, αν και ακόμα αποσπασματικά γνωστής, προϊστορικής περιόδου στην Κύπρο, της λεγόμενης **Ύστερης Επιπαλαιολιθικής ή Φάσης του Ακρωτηρίου**, όπως επίσης ονομάζεται. Στην περίοδο αυτή ανήκουν και άλλες θέσεις που εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν ανασκαφικά πρόσφατα (εικ. 5), όπως η Παραλία-Νησί, ο Ακάμας-Άσπρος και ο Άγ. Ιωάννης/Βρέτσια-Ρουδιάς (βλ. παρακάτω).

Η δεύτερη περίοδος της κυπριακής προϊστορίας χαρακτηρίζεται τα χρόνια της «μετάβασης» στη Νεολιθική: είναι η λεγόμενη **Προ-νεολιθική ή Αρχική Ακεραμική Νεολιθική** περίοδος ή **Κυπρο-Προκεραμική Νεολιθική Α** (9700-8300/8200 π.Χ.). Η περίοδος αυτή περιγράφει αδρά, σε διαφορετικές εκδοχές και με πολλά ακόμη κενά, το σταδιακό πέρασμα από τις εποχικές εγκαταστάσεις τροφουσυλλεκτών σε περισσότερο «μόνιμες» θέσεις (Άγ. Τύκωνας-Κλήμονας, Άγ. Βαρβάρα-Άσπρόκρεμνος, Κισσόνεργα-Μυλούθκια, Καλαβασός-Τέντα 5) (εικ. 5). Πρόκειται για νέους οικισμούς ή εγκαταστάσεις με πιο σύνθετα χωροταξικά στοιχεία, όπου μικρές ομάδες, χωρίς να εγκαταλείπουν παλιές κυνηγετικές πρακτικές, είτε εμφανίζουν για πρώτη φορά ενδείξεις διαχείρισης άγριων ζώων («πρωτο-εξημέρωση») ή/και «πρωτο-καλλιέργειας» φυτών είτε περιγράφουν θέσεις με «ειδικές δραστηριότητες» (εξόρυξη ώχρας, «πηγάδια»);²⁶

Η αμέσως επόμενη περίοδος είναι γνωστή ως **Πρώιμη Ακεραμική Νεολιθική ή Κυπρο-Προκεραμική Νεολιθική Β**, διαρκεί σχεδόν 1000 χρόνια (8300/8200-7000 π.Χ.) και χαρακτηρίζεται από νέες μορφές οργάνωσης, που αρχίζουν να εδραϊώνονται σταδιακά στην Κύπρο (μόνιμοι οικισμοί, καλλιέργεια δημητριακών, εξημέρωση ζώων).²⁷ Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται από τις θέσεις Παρεκκλησιά-Σκυλλουρόκαμπος, Κρήτου Μαρτόττου-Άης Γιώρκης (εικ. 5).

Λίγο πριν το 7000 π.Χ. θα ξεκινήσει η επόμενη, πολύ καλά γνωστή **Ύστερη Ακεραμική Νεολιθική** περίοδος, η οποία θα ολοκληρωθεί γύρω στο 5000 π.Χ., για να κλείσει έτσι με τον πιο ενδεικτικό τρόπο η λεγόμενη πρώιμη προϊστορία του νησιού.²⁸ Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται από τις τυπικές ανασκαμμένες θέσεις της κλασικής Ακεραμικής Νεολιθικής περιόδου (Χοιροκοιτία, Καλαβασός-Τέντα, Απ. Ανδρέας-Κάστρος) (εικ. 5). Τέλος, θα ακολουθήσουν γύρω στο 5000 π.Χ. η **Κεραμική Νεολιθική** περίοδος και στη συνέχεια, λίγο μετά το 4000 π.Χ., η **Χαλκολιθική** περίοδος που θα κλείσει στα μέσα της 3ης χιλ. π.Χ.

Ο τόπος και το περιβάλλον

Τα γεωφυσικά, παλαιογεωγραφικά και περιβαλλοντικά δεδομένα, με σημεία αναφοράς την γεωλογία, τις αλλαγές της θαλάσσιας στάθμης, το κλίμα ή την βλάστηση, θέτουν το πλαίσιο της συζήτησης για τις πρώιμες προϊστορικές εξελίξεις του νησιού. Το γεγονός ότι η Κύπρος ήταν ήδη νησί για δεκάδες χιλιάδες χρόνια πριν τον αποικισμό της καθορίζει τόσο την οικολογική και πολιτισμική όσον και την αρχαιολογική δυναμική του χώρου. Υπολογίζεται ότι η απόσταση του νησιού από την απέναντι ηπειρωτική περιοχή, ακόμα και στη διάρκεια της κορύφωσης της Τελευταίας Παγετώδους Περιόδου (Last Glacial Maximum, 23.000-16.000 π.Χ.), όταν δηλαδή η θαλάσσια στάθμη βρισκόταν στο χαμηλότερο σημείο της, δεν ήταν μικρότερη από 40 χλμ.²⁹ Ο νησιωτικός χαρακτήρας καθορίζει και τη βιοποικιλότητα του χώρου: τα ενδημικά είδη, φυτικά ή ζωικά, προσδιορίζονται με ασφάλεια, καθιστώντας έτσι δυνατή την αναγνώριση όσων ειδών έφθασαν αργότερα στο νησί μεταφερμένα από τον άνθρωπο στη διάρκεια της προϊστορίας. Αντιστοίχως, τα κυρίαρχα κάθε εποχή πολιτισμικά χαρακτηριστικά του νησιού αντιμετωπίζονται άλλοτε ως εξέλιξη μιας ντόπιας παράδοσης που, αν και ήρθε αρχικά από έξω, αναπτύχθηκε σε απομόνωση εκδηλώνοντας συχνά έντονα στοιχεία συντηρητισμού, και άλλοτε ως αποτέλεσμα εισαγωγής νέων ιδεών, τεχνικών και διαρκώς ανανεομένων πρακτικών, που έφθασαν στο νησί μέσω της επικοινωνίας με περιοχές πέρα από τη θάλασσα ή ακόμα και της άφιξης νέων πληθυσμών.³⁰

Ξεκινώντας από τον φυσικό χώρο της Κύπρου, αυτός ορίζεται από διακριτές γεωμορφολογικές ενότητες, όπως είναι οι οροσειρές του Τροόδους και του Πενταδάκτυλου, που φτάνουν τα 1950 και 1000 μ. υψόμετρο αντίστοιχα, και οι εύφορες πεδιάδες της Μεσσαρίας, της Μόρφου, της Πάφου και της Λάρνακας, που αναπτύσσονται ανάμεσα στα βουνά και τη θάλασσα (εικ. 5). Σημαντικές για την αρχαιολογία του νησιού, εξαιτίας των ήπιων περιβαλλοντικών συνθηκών που επικρατούν και της πυκνής προϊστορικής κατοίκησης (η οποία έχει τεκμηριωθεί από επιφανειακές έρευνες και ανασκαφές τις τελευταίες δεκαετίες), θεωρούνται οι πεδινές περιοχές και οι κοιλάδες που εκτείνονται στη μεγάλη ζώνη ανάμεσα στο Τρόοδο και τη νότια παραλία του νησιού. Οι τεκτονικές ανακατατάξεις στη διάρκεια του Μειόκαινου στο νησί είχαν ήδη φροντίσει για τον εμπλουτισμό της οροσειράς του Τροόδους με εξαιρετικά σημαντικά για την προϊστορική ζωή των ανθρώπων ιζηματογενών και ηφαιστειακών πετρωμάτων.³¹

Η αναφορά στην πανίδα και κλωρίδα του νησιού εδώ θα είναι επιλεκτική, με κριτήριο το αρχαιολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν για τις πρώιμες περιόδους της προϊστορίας του.³² Γνωρίζουμε ότι τα περισσότερα γνωστά θηλαστικά, που σχετίζονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με τον άνθρωπο (ελάφι, πρόβατο, κατσίκι, αγελάδα, σκύλος, γάτα, γουρούνι, αλεπού κτλ.), απουσίαζαν από την άγρια ενδημική πανίδα της Κύπρου του τέλους του Πλειστόκαινου, διότι δεν έχουν βρεθεί σε απολιθωμένη μορφή.³³ Έτσι, αναπόφευκτα, η πρώτη τους εμφάνιση συνδέεται με τους πρώτους αποίκους, οι οποίοι θα έφεραν σταδιακά κάποια από αυτά μαζί τους σε άγρια ή εξημερωμένη μορφή στο νησί.³⁴ Ερωτήματα όπως τα παρακάτω αναδεικνύουν τις πολλές και διαφορετικές διαστάσεις ενός τέτοιου προβληματισμού: ποια ζώα επελέγησαν για να μεταφερθούν στο νησί από τους πρώτους αποικιστές, πότε, και βέβαια γιατί;³⁵ Ποια ήταν η λογική της μεταφοράς άγριων ζώων στην Κύπρο σε μια τόσο πρώιμη περίοδο; Ποια ήταν η τεχνολογική δυνατότητα των τροφουσυλλεκτών της εποχής να εμπλακούν με επιτυχία σε μια τέτοια περίπτωση μεταφοράς άγριων ζώων στο νησί (π.χ. τύπος πλεούμενων); Καταγράφεται αρχαιολογικά στην Κύπρο κάποιο τοπικό επεισόδιο «πρωτο-εξημέρωσης» συγκεκριμένων άγριων ζώων (pre-domestication) αντίστοιχο της Μ. Ανατολής ή διατηρείται αποκλειστικά η κυνηγετική-τροφουσυλλεκτική παράδοση (hunting-foraging niche);³⁶ Αλλά, κυρίως, πώς όλα αυτά συνδέονται πολιτισμικά, τεχνολογικά και ιδεολογικά με την ιδέα μιας «πρώιμης ναυσιπλοΐας» στην ανατολική Μεσόγειο, που πιστεύεται ότι θα μπορούσε να αφορά τις τροφουσυλλεκτικές και κυνηγετικές ομάδες (foragers);³⁷

Έχει ενδιαφέρον να αναφέρει κανείς εδώ το ζήτημα της παρουσίας των τελευταίων ενδημικών θηλαστικών του νησιού – των πυγμαίων ιπποποτάμων και ελεφάντων – και το πρόβλημα της εξαφάνισής τους στο τέλος του Πλειστόκαινου (11η χιλ. π.Χ.).³⁸ Το ζήτημα αυτό δεν θα είχε αρχαιολογικό ενδιαφέρον εάν δεν συνδέονταν με την παρουσία χιλιάδων οστών, κυρίως πυγμαίων ιπποποτάμων, στις ανασκαφικές επιχώσεις της πρώιμης θέσης του νησιού (το Στρώμα 2 του Ακρωτηρίου-Αετόκρεμνος) (εικ. 7, 8), όπου βρέθηκαν μαζί με λίθινα εργαλεία, παραπέμποντας έτσι στην πιθανή συνύπαρξη ανθρώπων και ζώων κάποια στιγμή γύρω στο 10.000 π.Χ. αλλά και στον ρόλο που ίσως έπαιξαν οι κυνηγοί της βραχοσκεπής στην εξαφάνισή

τους.³⁹ Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι την ίδια περίπου εποχή (Ύστερη Επιπαλαιολιθική/Φάση του Ακρωτηρίου) και η περίπτωση του μικρόσωμου άγριου γουρουνιού, λιγοστά οστά του οποίου βρέθηκαν και αναγνωρίστηκαν στην πανίδα της ίδιας θέσης αρκετά χρόνια

7. Η επίχωση της βραχοσκεπής του Αετόκρεμνου, όπου διακρίνονται τα αρχαιολογικά στρώματα με το πολυπληθές αρχαιοζωολογικό υλικό (οστά πυγμαίων θηλαστικών) (φωτ.: A.H. Simmons).

8. Συσώρευση εκατοντάδων οστών πυγμαίων θηλαστικών στις ανασκαφικές τομές της βραχοσκεπής του Αετόκρεμνου (φωτ.: A.H. Simmons).

²⁶ Vigne κ.ά. 2012.

²⁷ Guilaine κ.ά. 2011· Swiny 2001· η μακρά αυτή περίοδος συχνά υποδιαιρείται σε τρεις φάσεις, που αντιπροσωπεύονται από το αρχαιολογικό υλικό συγκεκριμένων θέσεων ή φάσεων τους, με άμεσες αναφορές στις αντίστοιχες εξελίξεις της Μ. Ανατολής και με την πρόταση του όρου «Κυπρο-» (Κύπρο Πρώιμη/Μέση/Ύστερη Προκεραμική Νεολιθική Β – Early PPNB/Middle PPNB/Late PPNB) (βλ. υποσημ. 25). Αυτή η επιπλέον υποδιάρθρωση δεν χρησιμοποιείται στο γενικό αυτό άρθρο.

²⁸ Knapp 2013.

²⁹ Simmons 2014, 60.

³⁰ Knapp 2008· Peltenburg 2003· 2001, 61.

³¹ Σοφιανός 2006· Panayiotou 1982.

³² Knapp 2013.

³³ Vigne – Briois κ.ά. 2011, 54· πρόσφατες σπηλαιολογικές έρευνες στο νησί δεν έχουν εντοπίσει απολιθωμένα ευρήματα αυτών των ειδών, βλ. Σοφιανός 2006.

³⁴ Vigne κ.ά. 2009, 16135.

³⁵ Τα τελευταία χρόνια τα αρχαιοζωολογικά δεδομένα από θέσεις του νησιού αφορούν και μικρότερα θηλαστικά, όπως το οικιακό ποντίκι, που η άφιξη του στο νησί σχετίζεται επίσης με μετακινήσεις ανθρώπινων ομάδων και κυρίως των γεωργών, βλ. Cucchi 2005, 61.

³⁶ Kuijt – Prentiss 2009, 253.

³⁷ Simmons 2014· Broodbank 2006, 199· Ammerman – Davis 2014· Vigne κ.ά. 2014, 157.

³⁸ Zazzo κ.ά. 2015, 1· Simmons 2014.

³⁹ Simmons 1999· 2004, 1.

μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής.⁴⁰ Η σχετική συζήτηση αφήνει μάλιστα ανοικτό το ενδεχόμενο η μεταφορά του συγκεκριμένου ζώου στο νησί να είχε συμβεί τουλάχιστον χίλια χρόνια νωρίτερα (12η χιλ. π.Χ.), μια υπόθεση εργασίας που, όπως είναι φυσικό, μεταθέτει χρονικά τον πρώτο αποικισμό της Κύπρου αρκετά πριν από την ίδρυση του Αετόκρεμνου (10.500 π.Χ.), αφού τα ζώα αυτά δεν θα μπορούσαν παρά να είχαν μεταφερθεί από τον άνθρωπο στο πλαίσιο της στρατηγικής του να διατηρήσει στο νησί για λόγους επιβίωσης έναν άγριο πληθυσμό ζώων.

Οι τελευταίοι κυνηγοί του νησιού

Η βραχοσκεπή του **Αετόκρεμνου** στη χερσόνησο του Ακρωτηρίου (**εικ. 5**) σηματοδοτεί ό,τι είναι γνωστό μέχρι σήμερα αρχαιολογικά για την άφιξη των πρώτων αποίκων στην Κύπρο γύρω στο 10.500 π.Χ.⁴¹ Είναι μια θέση που προκάλεσε και ακόμα προκαλεί πολλές συζητήσεις ειδικού και γενικότερου ενδιαφέροντος για την χρονολόγησή της, την στρωματογραφία της, τον καθαρά αρχαιολογικό ή μη χαρακτήρα της, με δεδομένη την παρουσία πολυπληθούς αρχαιοζωολογικού υλικού (πυγμαίων ιπποποτάμων και ελεφάντων) σε αντίθεση με τον μικρό αριθμό των τέχνηρων⁴² (**εικ. 7, 8**). Αν και πολλά από τα παραπάνω ζητήματα παραμένουν ανοικτά, κανείς δεν φαίνεται να αμφισβητεί σήμερα την πρώτη χρονολόγησή της (με σχεδόν 30 ραδιοχρονολογήσεις) και κυρίως την εξαιρετική σημασία της θέσης για την κυπριακή προϊστορία, καθώς τεκμηριώνει την άφιξη των πρώτων ομάδων κυνηγών και τροφουσυλλεκτών (hunters-foragers) στο νησί στα μέσα της 11ης χιλ. π.Χ. (10.500 π.Χ.).⁴³

Το ενδεχόμενο τέτοιες ομάδες να διέσχισαν τη θάλασσα που χωρίζει το νησί από την Ανατολία ή τη Μ. Ανατολή πολύ νωρίτερα παραμένει ανοικτό.⁴⁴ Ωστόσο, συστηματικές αλλά και επιλεκτικές επιφανειακές έρευνες στο νησί δεν έχουν επιβεβαιώσει την παρουσία λίθινων εργαλείων που θα μπορούσαν να παραπέμπουν τεχνολογικά και τυπολογικά σε κάτι παλαιότερο από τη «μικρολιθική» επιπαλαιολιθική παράδοση, η οποία ξεκινά με τον Αετόκρεμνο. Αντίθετα κάποιες νέες θέσεις που εντοπίστηκαν από τον A.J. Ammerman στα νότια παράλια του νησιού την τελευταία δεκαετία (Παραλία-Νησί στα ανατολικά και Ακάμας-Άσπρος στα νοτιοδυτικά) (**εικ. 5**) φαίνεται να ανήκουν στον ίδιο χρονολογικό/πολιτισμικό ορίζοντα της Υστερης Επιπαλαιολιθικής περιόδου ή «Φάσης του Ακρωτηρίου», επιβεβαιώνοντας, έστω και χωρίς τις απαραίτητες ραδιοχρονολογήσεις, ότι ο Αετόκρεμνος πιθανότατα δεν είναι

παρά «η κορυφή του παγόβουνου» μιας περιόδου που μόλις έχει αρχίσει να γίνεται γνωστή μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα.⁴⁵ Η σημερινή αρχαιολογική προβληματική και συζήτηση φαίνεται να κινείται γύρω από το ερώτημα εάν τελικά οι πρώτες αυτές ομάδες διέμεναν «μόνιμα» στο νησί ή πηγαινοέρχονταν από τις απέναντι ηπειρωτικές περιοχές, άλλοτε για να κυνηγήσουν και άλλοτε για να αναζητήσουν πρώτες ύλες (πυριτόλιθο, αλάτι κ.λπ.) για δική τους χρήση ή ανταλλαγές.⁴⁶

Η ανασκαφή της κυνηγετικής κατασκήνωσης του **Άγ. Ιωάννη/Βρέτσια-Ρουδιά** στις υπώρειες του Τροόδους στην περιοχή της Πάφου (**εικ. 9**), που ξεκίνησε το 2009 και βρίσκεται σε εξέλιξη από την ερευνητική αποστολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σε συνεργασία με τον Κύπριο συνάδελφο Δημήτρη Κυριάκου, ήρθε να ρίξει φως στα ερωτήματα αυτά⁴⁷ (**εικ. 10**). Η αρχαιολογική έρευνα στο Ρουδιά μέχρι σήμερα (2016) έχει αποκαλύψει τις βαθιές αρχαιολογικές επικώσεις (1,20 μ.) μιας εγκατάστασης, που φαίνεται ότι καλύπτει χρονικά την περίοδο αυτή αλλά συνεχίζεται και μέχρι τα χρόνια της Υστερης Ακεραμικής Νεολιθικής (7η χιλ. π.Χ.). Στα ανώτερα στρώματα της «κατασκήνωσης» αυτής κυριαρχεί μια εκτεταμένη στο χώρο «λίθινη κατασκευή» (**εικ. 11**) με πολλά ευρήματα (λίθινα αγγεία, τριβεία, οργανικά κατάλοιπα), που συνδέονται με την αιγνιματική χρήση της. Αυτό που χαρακτηρίζει, ωστόσο, τη θέση είναι κυρίως τα χιλιάδες λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν στις επικώσεις της και τα οποία δείχνουν την επίμονη και για χιλιάδες χρόνια παραμονή ομάδων στην αναβαθμίδα αυτή. Δυστυχώς η διατήρηση του αρχαιοζωολογικού υλικού της εγκατάστασης και η αναγνώριση των ειδών που εκμεταλλεύονταν οι κάτοικοί της (κυνήγι, κτηνοτροφία), η οποία θα επέτρεπε την ερμηνεία του χαρακτήρα της, παραμένει προβληματική. Η C. McCartney, που έχει αναλάβει τη μελέτη του πολυπληθέστατου λίθινου υλικού της θέσης, περιγράφει την εικόνα ενός αρχαιολογικού παλίμψου. Στα βαθύτερα στρώματα ξεκινά με μια επιπαλαιολιθική «κατασκήνωση» κυνηγών-τροφουσυλλεκτών, όπου κυριαρχεί η μικρολιθική λιθοτεχνία (γεωμετρικά εργαλεία, πυρήνες φολίδων), η οποία εντάσσεται στον ορίζοντα των πρώιμων παραλιακών θέσεων του νησιού «Φάση του Ακρωτηρίου». Αντίθετα τα μεσαία και ανώτερα στρώματα χαρακτηρίζονται από τη στρωματογραφική παρουσία μιας λιθοτεχνίας με τεχνολογικά και τυπολογικά στοιχεία της λεγόμενης Προ-νεολιθικής ή Αρχικής Ακεραμικής Νεολιθικής (9700-8300/8200 π.Χ.) αλλά και της επόμενης χρονολογικά Υστερης Ακεραμικής Νεολιθικής (φάσης Χοιροκοιτίας) (**εικ. 12**).

9. Η ορεινή κατασκήνωση του Άγ. Ιωάννη/Βρέτσια-Ρουδιά στις υπώρειες του Τροόδους (φωτ.: Ν. Ευστρατίου).

10. Άποψη των ανασκαφικών τομών στην αναβαθμίδα του Ρουδιά (στο βάθος το Τρόδος) (φωτ.: Ν. Ευστρατίου).

⁴⁰ Vigne κ.ά. 2009, 16135.

⁴¹ Simmons 2013, 139· Knapp 2013.

⁴² Zazzo κ.ά. 2015, 1· Simmons 2014, 132.

⁴³ Knapp 2013.

⁴⁴ Για μια εξαντλητική συζήτηση βλ. Simmons 2014, κεφ. 5.

⁴⁵ Ammerman κ.ά. 2006, 1· Knapp 2010, 79.

⁴⁶ Ammerman 2010, 81.

⁴⁷ Efstratiou 2014a, 173· Efstratiou κ.ά. 2011, 1.

11

12

11. Η εντυπωσιακή «λίθινη κατασκευή» του Ρουδιά με έντονα σημάδια καύσης και άγνωστη χρήση (φωτ.: Ν. Ευστρατίου).

12. Κινητά ευρήματα (λίθινα εργαλεία, αγγεία, χάντρα) που βρέθηκαν μέσα στην επίκωση της «λίθινης κατασκευής» του Ρουδιά (φωτ.: Ν. Ευστρατίου).

Ο εντοπισμός της ενδιαφέρουσας, λόγω τοποθεσίας, αλλά και εξαιρετικά πλούσιας σε λίθινα ευρήματα θέσης του Ρουδιά στο εσωτερικό του νησιού φαίνεται να υποδηλώνει ότι οι τελευταίοι κυνηγοί της Κύπρου δεν ήταν προσωρινοί επισκέπτες, πλάνητες ή καιροσκόποι, που βρέθηκαν στις παραλίες της για λίγο διάστημα, αλλά ήρθαν αποφασισμένοι να μείνουν στο νησί. Εκμεταλλευόμενοι όλα όσα μπορούσε αυτό να τους προσφέρει, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από έντονη ανθρώπινη κινητικότητα στον ευρύτερο χώρο της ΝΑ Μεσογείου.⁴⁸ Μήπως τελικά η μέχρι πρόσφατα αρχαιολογική εικόνα του νησιού ήταν αποσπασματική, εξαιτίας μιας μονόπλευρης ερευνητικής αντίληψης, που είχε αποκλείσει την ενδοχώρα; Με την ανασκαφή του Ρουδιά ο προβληματισμός αυτός επανέκαμψε και μάλιστα με σημαντικά νέα στοιχεία, όπως είναι τα χιλιάδες λίθινα εργαλεία της περιόδου, που βρέθηκαν στρωματογραφημένα. Η ανασκαφή του Ρουδιά και η μελέτη της μικρολιθικής παράδοσής του οδηγούν στην ένταξη της ορεινής αυτής εγκατάστασης στην Ύστερη Επιπαλαιολιθική περίοδο (βλ. προηγούμενη σχετική συζήτηση).⁴⁹ Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο ενδιαφέρον για την προϊστορική έρευνα στην Κύπρο. Η παρουσία του Ρουδιά, όπως και ο εντοπισμός των κυνηγετικών θέσεων Παραλία-Νησί και Ακάμας-Άσπρος (εικ. 5), αναδεικνύουν με τον πιο εμφαντικό τρόπο τη σημασία των επιτόπιων ερευνών και σε περιθωριακούς χώρους, που ξεφεύγουν από τους γνωστούς τύπους εγκαταστάσεων της περιόδου (κοντά σε πηγές νερού ή σε πεδιάδες). Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να ξεπεραστούν κάποιες ερευνητικές εμμονές αλλά και να υπάρξει ένας ανασχεδιασμός της «μεθοδολογίας εντοπισμού» (site location model) των θέσεων της περιόδου, που θα συμπεριλαμβάνει την κυπριακή ορεινή ενδοχώρα αλλά και ότι έχει διασωθεί σήμερα από τις παλαιο-θίνες (paleo-dunes) μιας περιοχής, που τα χρόνια εκείνα απέιχε αρκετά χιλιόμετρα από την θάλασσα.

Τέλος, όλα δείχνουν ότι οι κυνηγοί του νησιού εγκαταλείπουν τουλάχιστον τον Αετόκρεμο γύρω στο 9800 π.Χ., με την αρχαιολογική τους ορατότητα και το ραδιοχρονολογικό τους στίγμα να χάνονται από την Κύπρο (προς το παρόν τουλάχιστον) για κάποιο διάστημα.⁵⁰ Αν και τα πλαίσια είναι ακόμα ασαφή, ο σχετικός αρχαιολογικός προβληματισμός παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Κατ' αρχήν εξακολουθεί να είναι άγνωστο πώς τελειώνει ο τροφосуλλεκτικός και κυνηγετικός τρόπος ζωής στο νησί και τι απογίνονται οι ομάδες αυ-

τές. Μεταλλάσσονται σε γεωργικές, ιδρύοντας τα πρώτα νεολιθικά χωριά ή απλά δίνουν τη θέση τους σε νέες ομάδες γεωργών, που έρχονται από τη Μ. Ανατολή ή την Ανατολία; Εάν συμβαίνει το πρώτο, τεκμηριώνεται αρχαιολογικά η διαδικασία μετάβασης από τον ένα τρόπο ζωής στον άλλον; Υπάρχουν δηλαδή δεδομένα στην Κύπρο για τοπικά επεισόδια εξημέρωσης ζώων και φυτών και παραδείγματα μόνιμων εγκαταστάσεων; Στην περίπτωση του δεύτερου ενδεχόμενου, πιστοποιείται αρχαιολογικά η άφιξη γεωργικών ομάδων στο νησί, που φέρνουν μαζί τους όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά πλήρως εξελιγμένα (το λεγόμενο «νεολιθικό πακέτο»), έτσι ώστε να μπορεί να περιγραφεί η γεωργία ως ένα φαινόμενο και τρόπος ζωής που έρχεται από έξω; Τι θα σήμαινε για τον νησιωτικό χαρακτήρα της Κύπρου η αποδοχή της μίας ή της άλλης δυναμικής; Λειτουργεί τελικά η θάλασσα ως εμπόδιο ή ως μέσο επικοινωνίας των κατοίκων της με τις κοντινές ηπειρωτικές περιοχές και πώς τέτοιες επαφές επιδρούν σε διαχρονικά ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμικής έκφρασης (νησιωτική απομόνωση, συντηρητισμός); Και τέλος, με πόση επιτυχία η σημερινή αρχαιολογική έρευνα μπορεί να διαχειριστεί τέτοιες πολιτισμικές εκδοχές; Τα ερωτήματα αυτά ανοίγουν έναν ενδιαφέροντα διάλογο και είναι μέρος της δυναμικής της πρώιμης κυπριακής προϊστορίας, όπως θα γίνει σαφές από τα αρχαιολογικά παραδείγματα που ακολουθούν.⁵¹ Αυτά τα ζητήματα αφορούν αναμφίβολα και την εξαιρετικά απαιτητική ερευνητικά αλλά και ταυτόχρονα ελκυστική επόμενη φάση της προϊστορίας της Κύπρου, δηλαδή την περίοδο της «μετάβασης» στη γεωργία.

Η «μετάβαση» στη γεωργία

Η αρχαιολογική εικόνα της Κύπρου από το πρώτο τέταρτο της 10ης και μέχρι τα μέσα της 9ης χιλ. π.Χ. περίπου (9700-8400/8300 π.Χ.) (Προ-νεολιθική ή Αρχική Ακεραμική Νεολιθική ή Κυπρο-Προκεραμική Νεολιθική Α) συγκεντρώνει την τελευταία δεκαετία το ενδιαφέρον των ερευνητών.⁵² Πιο συγκεκριμένα, στις ανατολικές υπώρειες του Τροόδου και στις παρυφές της πεδιάδας της Μεσαορίας εντοπίστηκε στο πλαίσιο επιφανειακών ερευνών και ανασκάπτεται από την ερευνητική ομάδα της C. McCartney η θέση **Αγ. Βαρβάρα-Άσπρόκρεμος** (εικ. 5), μια αιγυπτιακή ως προς τη χρήση της τοποθεσία, που χρονολογείται ανάμεσα στο 8800 και 8630 π.Χ. (10.749-10.579 BPCal).⁵³

⁴⁸ Ευστρατίου - Κυριάκου 2011, 53.

⁴⁹ McCartney στο Efstratiou κ.ά. 2011, 1. Επίσης βλ. Simmons 2014, 165-170 για την θέση.

⁵⁰ Η συζήτηση για την ύπαρξη ή όχι κάποιου κενού λίγων χρόνων παραμένει θεωρητικά ανοικτή, αν και η σημερινή δυναμική της έρευνας (βλ. ευρήματα της θέσης Αγ. Τύχωνα-Κλήμονα) τείνει να το αναίρει.

⁵¹ Simmons 2014· Knapp 2013.

⁵² Η αναφορά στις αρχαιολογικές θέσεις της περιόδου ακολουθεί τη χρονική σειρά του εντοπισμού και της ανασκαφής τους.

⁵³ Manning κ.ά. 2010, 693· McCartney κ.ά. 2009, 1.

Οι κυκλικές ημιυπόγειες πασσαλόπηκτες κατασκευές με ξύλινη ανωδομή, τα δάπεδα και οι λάκκοι (εικ. 13) περιγράφονται σήμερα ως τα λείψανα ενός ιδιότυπου «βιοτεχνικού» χώρου, που σχετίζεται με την παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων απολεπισμένων εργαλείων και την επεξεργασία ορυκτής χώρας (σε αποχρώσεις ερυθρές, πορτοκαλιές, κίτρινες, κυανές, μωβ κτλ.), κοιτάσματα της οποίας βρέθηκαν κοντά στη θέση.⁵⁴ Η ερμηνεία του χώρου του Ασπρόκρεμνου είναι ενδιαφέρουσα τόσο για το είδος των δραστηριοτήτων, που καταγράφονται αρχαιολογικά, και τη μεγάλη διάρκειά τους όσον και για τη δεδομένη χρονική στιγμή της εμφάνισής τους στο προσκήνιο της κυπριακής προϊστορίας. Η άποψη της McCartney ότι πιθανότατα πρόκειται για ομάδες ανθρώπων, που βρίσκονταν στη φάση της μετάβασης από το κυνηγετικό στάδιο στη γεωργία και έφταναν στον χώρο αυτό της Κύπρου για να εξορύξουν χώρα, να την επεξεργαστούν και στη συνέχεια να τη μεταφέρουν σε

13. Μία από τις κυκλικές ημιυπόγειες πασσαλόπηκτες κατασκευές στη θέση Αγ. Βαρβάρα-Ασπρόκρεμνος. Διακρίνονται τα ευρήματα του εσωτερικού χώρου, όπως λίθινα εργαλεία διαφόρων μεγεθών και χρήσεων, πασσαλότρυπες και λάκκοι (φωτ.: Ξ. McCartney).

άλλα μέρη, εντός ή εκτός του νησιού, είναι ελκυστική. Η παρουσία του Ασπρόκρεμνου περιγράφει μια πολύ ιδιαίτερη πλευρά της καθημερινότητας της ζωής στο νησί στα μέσα της 9ης χιλ. π.Χ. Αλλά και στον χώρο της ιδεολογίας των ομάδων της περιόδου αυτής τα ευρήματα της συγκεκριμένης θέσης ήταν γενναιοδωρα: βρέθηκε ένα αγαλματίδιο από πέτρα με αδρά γυναικεία χαρακτηριστικά, που θεωρείται ως η πρωιμότερη ανθρωπίνη αναπαράσταση στο νησί.⁵⁵

Νεότερα δεδομένα έχουν αρχίσει, ωστόσο, να συμπληρώνουν την αρχαιολογική εικόνα της περιόδου, κυρίως μέσα από τις ανασκαφές που διεξάγουν Γάλλοι αρχαιολόγοι στη θέση **Άγ. Τύκωνας-Κλήμονας**, στην περιοχή της Λεμεσού (εικ. 5). Ο εντοπισμός μιας εκτεταμένης πλαγιάς, πλούσιας σε απολεπισμένα λίθινα εργαλεία, οδήγησε το 2009 στην πρώτη δοκιμαστική διερεύνηση του χώρου, που εξελίχθηκε τα επόμενα χρόνια (2013-2015) σε ανασκαφή μεγάλης έκτασης (εικ. 14).

14. Η ανασκαφή στη θέση του Κλήμονα και μια γενική άποψη του Οικήματος 10 (φωτ.: J.-D. Vigne).

Η ανασκαφή έδωσε μια νέα διάσταση στην προϊστορία του νησιού και τη σχέση του με την Μ. Ανατολή.⁵⁶ Πρόκειται, κατ' αρχήν, για τον πρώτο οικισμό του νησιού, ένα «προ-νεολιθικό» χωριό, που ιδρύθηκε γύρω στο 9200 π.Χ. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία, φαίνεται ότι διατηρήθηκε μέχρι το 8600 π.Χ. και ανήκει στη λεγόμενη Προνεολιθική ή Αρχική Ακεραμική Νεολιθική περίοδο (την Προ-κεραμική Περίοδο A/PPNA της Μ. Ανατολής).⁵⁷

Ένα οικιστικό σύνολο όπως ο Κλήμονας – του οποίου, σημειωτέον, η ανασκαφική διερεύνηση βρίσκεται σήμερα σε πλήρη εξέλιξη (2016) – έχει ήδη προσφέρει σημαντικά στοιχεία γι' αυτήν τη «μετάβαση», που από το περιεχόμενό της είναι μια διαδικασία σύνθετη, αφού απαιτεί την κατανόηση πολυσήμαντων αλλαγών στο επίπεδο των οικονομικών πρακτικών, των αντιλήψεων των ανθρώπων και των επιλογών τους.

Στο επίπεδο της οργάνωσης του οικιστικού χώρου, η ανασκαφή του Κλήμονα έχει αποκαλύψει μέχρι τώρα έναν αριθμό κυκλικών κτισμάτων (οι ανασκαφείς τα υπολογίζουν σε πάνω από είκοσι) διαφορετικών μεγεθών (διαμέτρου 3-5 μ.) και βαθμού διατήρησης, αλλά και άλλες κατασκευές με ασαφείς χρήσεις (λάκκους, εστίες, επιφάνειες εργασίας).⁵⁸ Ξεχωρίζει ένα μεγάλο κυκλικό οίκημα, διαμέτρου 10 μ., το οποίο μοιάζει πολύ με κάποια αντίστοιχα της Μ. Ανατολής και θεωρείται από τους ανασκαφείς ως «κοινοτικό» κτίσμα, που γύρω στο 9500 π.Χ. εξυπηρετούσε συλλογικές ανάγκες και δραστηριότητες (αποθηκευτικές, λατρευτικές, «δημόσιες» συναθροίσεις) (εικ. 14).⁵⁹ Η σύνδεση των δύο γεωγραφικών χώρων είναι αναπόφευκτη και δείχνει μια μετακίνηση από τη Μ. Ανατολή στην Κύπρο ανθρώπων, τεχνικών και πρακτικών και εν τέλει ενός νέου τρόπου ζωής και οργάνωσης, που βρισκόταν ακόμα

⁵⁶ Vigne – Carrère κ.ά. 2011, 255· Vigne – Briois κ.ά. 2011, 3.

⁵⁷ Vigne – Briois κ.ά. 2011, 3.

⁵⁸ Vigne – Briois κ.ά. 2011, 3.

⁵⁹ Vigne κ.ά. 2012· Stordeur 2000, 1.

⁵⁴ McCartney 2011, 185.

⁵⁵ Αδημοσίευτο, βλ. ανάρτηση φωτογραφίας στην ιστοσελίδα του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου – Ανασκαφή Αγ. Βαρβάρα-Ασπρόκρεμνος /www.mcw.gov.cy.

στο στάδιο του πειραματισμού και της διαμόρφωσης. Θα μπορούσε, επομένως, να δεχθεί κανείς την ύπαρξη ενός ενιαίου χώρου πολιτισμικών εξελίξεων, μέρος του οποίου είναι και η Κύπρος (10η-9η χιλ. π.Χ.);

Τα αρχαιολογικά δεδομένα του Κλήμονα, από τα οποία τροφοδοτούνται τέτοιοι προβληματισμοί, περιλαμβάνουν έναν εντυπωσιακό πλούτο κινητών ευρημάτων. Το πλήθος απολεπισμένων εργαλείων (αιχμές βελών, λεπίδες, δρεπάνια), τα καλά διατηρημένα κατάλοιπα ζώων (άγριο γουρούνι, σκύλος, γάτα), αλλά, δυστυχώς, τα λιγοστά κατάλοιπα φυτών (έμμεση αναγνώριση κριθαριού) συνιστούν ένα πλούσιο αλλά και αμφίσημο «αρχαιολογικό αρχείο».⁶⁰ Έτσι, υπάρχουν κρίσιμα ζητήματα, που παραμένουν μέχρι σήμερα ανοικτά και για τα οποία οι ερευνητές δεν έχουν καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα. Ανήκουν τα οστά των ζώων που βρέθηκαν στη θέση σε άγρια ή εξημερωμένα είδη; Εκτός από το μικρόσωμο άγριο γουρούνι, που είχε μεταφερθεί στο νησί τουλάχιστον χίλια χρόνια νωρίτερα (Αετόκρεμος, βλ. παραπάνω) και ήταν αντικείμενο κυνηγιού, στον Κλήμονα βρέθηκαν τα πρωιμότερα οστά σκύλου και γάτας στην Κύπρο, κάτι που δείχνει ότι τα δύο αυτά ζώα είχαν μεταφερθεί στο νησί, έχοντας ήδη αναπτύξει μια συμβιωτική σχέση με τον άνθρωπο (εξημερωμένα). Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι στις αρχαιολογικές επιχώσεις της θέσης βρέθηκαν οστά ποντικού, μολονότι παραμένει αδιευκρίνιστο εάν ανήκουν στο άγριο ενδημικό είδος (*Mus cyriacus*) ή στο «οικιακό» (*Mus musculus domesticus*), που πιθανότατα έφτασε στο νησί ως «λαθρεπιβάτης» μαζί με τους πρώτους γεωργούς και τις προμήθειές τους.⁶¹ Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι στη θέση δεν βρέθηκε κανένα από τα εξημερωμένα είδη ζώων (ηρόβατο, κατσίκι, αγελάδα, γουρούνι), που θα επιβεβαίωναν πέρα από κάθε αμφιβολία την άφιξη ομάδων, οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «τυπικοί γεωργοί». Δυστυχώς η προβληματική διατήρηση αρχαιοβοτανικών δεδομένων από τη θέση δεν ρίχνει περισσότερο φως στο ζήτημα αυτό, αφού οι λιγοστοί απανθρακωμένοι σπόροι δεν επιβεβαιώνουν την εισαγωγή στο νησί αυτήν την χρονική περίοδο καλλιεργημένων φυτών. Μια έμμεση ένδειξη παρουσίας δημητριακών παρέχει η αναγνώριση αποτυπωμάτων που άφησαν τυχαία πάνω στον φρέσκο πηλό – ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό – άχυρα από κριθάρι (*Hordeum spontaneum/distichon*) και δίκοκκο σιτάρι (*Triticum dicoccum/dicocoides*), τα οποία όμως δεν επιτρέπουν με ασφάλεια τον διαχωρισμό τους σε άγριο ή εξημερωμένο είδος. Ωστόσο, οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι άλλες έμμεσες ενδείξεις, όπως η παρουσία λίθινων δρεπανιών και μυλόλιθων, παραπέμπουν ενδε-

χομένως σε τοπική καλλιέργεια δημητριακών, έστω και σε μια μη πλήρως εξημερωμένη μορφή τους.

Όλα, επομένως, συνθέτουν την εικόνα μιας μόνιμα εγκατεστημένης κοινότητας, ενός χωριού, του οποίου οι κάτοικοι βρισκόταν στο στάδιο της «μετάβασης» στη γεωργία, με ακριβώς τα ίδια ποιοτικά χαρακτηριστικά με αυτά της Μ. Ανατολής (Levant): μια πιο «μόνιμη» σχέση με τον χώρο, την παρουσία για πρώτη φορά στέρεων αρχιτεκτονικών μορφών (οικήματα), ενδείξεις για περισσότερο «σύνθετες» κοινωνικές σχέσεις φορτισμένες με έντονα ιδεολογικά στοιχεία (κοινωνικά/συλλογικής χρήσης λατρευτικά κτήρια), και πρακτικές που αποκτούν νέο οικονομικό περιεχόμενο μέσα από την εκμετάλλευση «πρωτο»-εξημερωμένων ζώων και την καλλιέργεια άγριων ή/και εξημερωμένων φυτών. Το θετικό για την πρώτη κυπριακή προϊστορία είναι ότι μέσα από παραδείγματα θέσεων, όπως ο Κλήμονας και ο Ασηρόκρεμος, τα πάλοι ποτέ «κενά» της πολιτισμικής εξέλιξης του νησιού καλύπτονται γοργά, αφήνοντας τον αρχαιολογικό προβληματισμό να αναζητά με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά τις λεπτές αποχρώσεις της «προ»-ιστορικής εξέλιξης και των αλλαγών στην ανθρώπινη καθημερινότητα στο νησί.⁶²

Οι πρώτοι γεωργοί

Η διαδικασία της «μετάβασης» από το κυνήγι στη γεωργία στο νησί, στο πρώτο μισό της 9ης χιλ. π.Χ., θα οδηγήσει σταδιακά στην Αρχική Νεολιθική περίοδο, γνωστή και ως Πρώιμη Ακεραμική Νεολιθική ή Κυπρο-Προκεραμική Νεολιθική Β (8300/8200-7000 π.Χ.). Η περίοδος αυτή είναι γνωστή μέσα από τα ευρήματα μιας ομάδας θέσεων, που από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 θα έρθουν να συνεισφέρουν στην εικόνα της προϊστορικής Κύπρου, ανοίγοντας νέα «παράθυρα» αρχαιολογικής ορατότητας στο παρελθόν, διαφορετικού βαθμού ευκρίνειας κάθε φορά.⁶³ Πρόκειται άλλοτε για τυχαίες ανακαλύψεις και σωστικές παρεμβάσεις και άλλοτε για δεδομένα επιφανειακών και συστηματικών ερευνών.⁶⁴

Τα «προϊστορικά πηγάδια» που βρέθηκαν κατά την εκσκαφή των θεμελίων ξενοδοχείων στην περιοχή **Κισσόνηγα-Μυλούθκια**, στην παραλία της Πάφου στη δυτική Κύπρο (εικ. 5), είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας θέσεων.⁶⁵ Πρωτόγνωρες αρχαιολογικές κατασκευές με απρόσμενα ευρήματα (εικ. 15) εμφανίστηκαν σε μια στιγμή που κανείς δεν εκτιμούσε ότι η κυπριακή προϊστορία είχε τόσο μεγάλο χρονικό βάθος αλλά και εύρος δραστηριοτήτων. Πρόκειται για έναν αριθμό από αληθινά πηγάδια, ανοιγμένα σε βάθος 8 μ. στον τοπικό ασβεστόλιθο

(χαβάρια), με διάμετρο 90 εκ. και με εμφανείς μέχρι σήμερα σκαμμένες υποδοχές στα τοιχώματά τους (σκαλοπάτια), που συνδέονται με την κατασκευή και τη χρήση τους. Τα «πηγάδια» χρησιμοποιούνταν για την προμήθεια νερού, το οποίο διοχετεύονταν σε αυτά από τα υπόγεια κανάλια που βρέθηκαν να διατρέχουν οριζόντια τον πυθμένα τους, και εξυπηρετούσαν προφανείς ανάγκες των κατασκευαστών τους (εικ. 16). Μετά την εγκατάλειψή τους γέμισαν με απορρίμματα κάθε είδους (πηλό, πέτρες, απολεπισμένα και λειασμένα λίθινα εργαλεία, στάχτες, οστά ζώων, στρείδια, λιγοστά ανθρώπινα κόκκαλα), η μελέτη των οποίων δίνει, έστω και επιλεκτικά, το πολιτισμικό στίγμα της περιόδου στην οποία ανήκουν. Αν και δεν εντοπίστηκε η ύπαρξη οικισμού κοντά στα «πηγάδια», οι αρχαιολογικές πληροφορίες παραμένουν σημαντικές και αποκαλύπτουν σταδιακά τον χαρακτήρα των ομάδων που ζούσαν στην περιοχή αυτή της ΝΔ Κύπρου, σε μια περίοδο για την οποία τα αρχαιολογικά δεδομένα μέχρι πρόσφατα ήταν σχεδόν ανύπαρκτα. Έτσι, η παρουσία οστών αιγοπροβάτων, κυρίως κατσικιών, και απανθρακωμένων φυτών, όπως μονόκοκκου και δίκοκκου σιταριού (*Triticum monococcum*, *Triticum dicoccum*), κριθαριού (*Hordeum sativum*), οσπρίων (*Lens sp.*), καρπών και φρούτων (άγριο φυστίκι, σύκο – *Pistacia sp.*, *Ficus sp.*), δείχνουν την εισαγωγή για πρώτη φορά των εξημερωμένων αυτών ειδών στο νησί, τεκμηριώνοντας – έστω και ενδεικτικά στην περίπτωση αυτή – την άφιξη των πρώτων γεωργικών ομάδων στην Κύπρο. Από την άλλη μεριά, η τυπολογία και τεχνολογία των απολεπισμένων λίθινων εργαλείων από τα «πηγάδια» στα Μυλούθκια παραπέμπουν χωρίς αμφιβολία σε πολιτισμικούς χώρους της Μ. Ανατολής (Levant) την περίοδο αυτή (Pre-pottery Neolithic B), κάτι που προσδιορίζει πιθανότατα και τον τόπο προέλευσης των πρώτων αυτών γεωργικών ομάδων.

Το εύρημα στα Μυλούθκια και η ιδέα της ύπαρξης ενός απρόσμενα πρώιμου ορίζοντα της κυπριακής Νεολιθικής (8300 π.Χ.) οδήγησε τους ερευνητές να επανεξετάσουν ανάλογο αρχαιολογικό υλικό (κυρίως λίθινο) παλαιότερων ανασκαφών, με αφορμή κάποιες «παραδοξότητες», που είχαν παρατηρηθεί αλλά που ποτέ κανείς δεν διανοήθηκε να τις συνδέσει με την ύπαρξη ενός «βάθους» στην κυπριακή προϊστορία. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η εντυπωσιακή θέση **Καλαβασός-Τέντα** (εικ. 5), που είχε ανασκαφεί τα χρόνια 1976-1984 και ανήκει στην ώριμη Ακεραμική Νεολιθική περίοδο (μετά το 7000 π.Χ.).⁶⁶ Μια σειρά από ραδιοχρονολογήσεις και λίθινα σύνολα από τα βαθύτερα στρώματα της θέσης στο δυτικό τμήμα του οικισμού (τη λεγόμενη Φάση 5) θεωρούνται σήμερα ότι ανήκουν σε μια πρώιμη (8200 π.Χ.), πιθανότατα πρόχειρη εγκατάσταση του χώρου (ίσως για το φύλαγμα ζώων), που

15. Η εικόνα της επίχωσης ενός τμήματος «πηγαδιού» στα Μυλούθκια (φωτ.: E. Peltenburg).

16. Άποψη του εσωτερικού ενός πηγαδιού στα Μυλούθκια. Διακρίνονται τα σκαλισμένα «σκαλοπάτια» στο εσωτερικό του (φωτ.: E. Peltenburg).

⁶⁶ Todd 1987, εικ. 6.

⁶⁰ Vigne κ.ά. 2014, 157.

⁶¹ Vigne – Cucchi 2005, 186.

⁶² Efstathiou 2014a, 173.

⁶³ Knapp 2013.

⁶⁴ Swiny 2001.

⁶⁵ Peltenburg 2001, 61-2003.

χαρακτηρίζεται από πασσαλόπηκτες κατασκευές και λάκκους και θυμίζει παρόμοιες θέσεις της περιόδου (βλ. παρακάτω Παρεκκλησιά-Σκυλλουρόκαμπος).⁶⁷

Αλλά η πιο αντιπροσωπευτική μέχρι σήμερα αρχαιολογική θέση (περιγράφεται ως οικισμός από τους ανασκαφείς του) της Πρώιμης Ακεραμικής Νεολιθικής στην Κύπρο, είναι η **Παρεκκλησιά-Σκυλλουρόκαμπος** στην περιοχή της Λεμεσού, λίγα χιλιόμετρα μακριά από τον Αγ. Τύχωνα-Κλήμονα⁶⁸ (εικ. 5). Η συνολική διάρκεια της ζωής της πλησιάζει τα 1500 χρόνια (8400-7000 π.Χ.) και αφορά τέσσερις χρονολογικές φάσεις, ξεκινώντας από την Πρώιμη Φάση Α, η οποία καλύπτει τα πρώτα πεντακόσια χρόνια κατοίκησης (8400-7900 π.Χ.).⁶⁹ Η μορφή της πρώτης εγκατάστασης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον: χαρακτηρίζεται από σχεδόν κυκλικές κατόψεις και μακριές σειρές πασσάλων, που παραπέμπουν σε περιφράξεις χώρων με εισόδους και σχετίζονται είτε με εξειδικευμένες δραστηριότητες, όπως το φύλαγμα ζώων, ή με υποτυπώδη σπίτια (εικ. 17, 18). Στη φάση αυτή κάνουν την εμφάνισή τους και τα πρώτα «πηγάδια» της θέσης (εικ. 19), που θυμίζουν τα αντίστοιχα από τα *Μυλούθκια* και θα εξακολουθήσουν να κατασκευάζονται με τον ίδιο τρόπο για αρκετές εκα-

τοντάδες χρόνια στον *Σκυλλουρόκαμπο* – ένδειξη, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, της παρουσίας μιας επίμονης παράδοσης.

Η Μέση και η Νεότερη Φάση της θέσης καλύπτουν τις περιόδους 7900-7200 και 7200-7000 π.Χ. αντίστοιχα. Η αρχιτεκτονική των περιόδων αυτών περιλαμβάνει κατόψεις κυκλικών κτισμάτων φτιαγμένων από πέτρα ή πηλό, ενώ ξεχωρίζει ένα «βαρύ» κτήριο με τοίχους πάχους 1 μ., που χρονολογείται γύρω στο 7500 π.Χ. και φαίνεται ότι περιέκλειε έναν μικρό χώρο άγνωστης ακόμα χρήσης.⁷⁰ Τα υπόλοιπα πολιτισμικά χαρακτηριστικά του *Σκυλλουρόκαμπος* (τύποι και τεχνολογία απολεπισμένων εργαλείων, ειδώλια, παρουσία οψιανού) υποδηλώνουν διαχρονικές – άμεσες ή έμμεσες – σχέσεις και επαφές των κατοίκων με τις γειτονικές γεωγραφικές περιοχές της Μ. Ανατολής και της Ανατολίας (κατά τη διάρκεια της Προκεραμικής Νεολιθικής Β/PPNB). Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η παρουσία μεγάλων ποσοτήτων (σε σχέση με τις υπόλοιπες νεολιθικές θέσεις της Κύπρου) λεπίδων οψιανού (περίπου 500 κομμάτια). Έχει αποδειχθεί ότι ο οψιανός, ως πρώτη ύλη, προερχόταν από την κεντρική Ανατολία, μέσα από ανταλλακτικούς μηχανισμούς, το περιεχόμενο

17. Γενική άποψη της ανασκαφής στη θέση Παρεκκλησιά-Σκυλλουρόκαμπος (φωτ.: J. Guilaine).

⁶⁷ Todd 2001, 98.

⁶⁸ Guilaine – Le Brun 2003.

⁶⁹ Guilaine – Briois 2007, 159.

⁷⁰ Guilaine κ.ά. 2011.

των οποίων δυστυχώς μόνο υποθετικά μπορεί να θυγεί (αμοιβαιότητα, αντικείμενα κύρους κτλ.).⁷¹ Το ίδιο σημαντικά θεωρούνται και τα σκελετικά κατάλοιπα της θέσης, με έναν αριθμό ανθρώπινων ταφών στη Μέση Φάση (7900-7200 π.Χ.) να περιγράφονται ως οι πρωιμότερες που έχουν βρεθεί στο νησί.⁷²

Το μεγαλύτερο, ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η οικονομία του *Σκυλλουρόκαμπος*, αφού αναφέρεται από τους ερευνητές η πιθανή παρουσία εξημερωμένων φυτών, όπως το μονόκοκκο και δίκκοκο σιτάρι και το κριθάρι.⁷³ Αν και οι ενδείξεις για κάτι τέτοιο εξακολουθούν να είναι έμμεσες (αποτυπώματα σπόρων σε φρέσκο οικοδομικό πηλό και όχι εντοπισμός οργανικών καταλοίπων), το ενδεχόμενο να έχει αρχίσει η γεωργία στην Κύπρο στο δεύτερο μισό της 8ης χιλ. π.Χ. είναι μια πολύ σημαντική εξέλιξη. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τα ζώα του οικισμού. Τα βασικά ζώα που έρχονται στο νησί μαζί με τους πρώτους γεωργούς του *Σκυλλουρόκαμπος* είναι το πρόβατο, το κατσίκι, το γουρούνι και η αγελάδα. Αν και οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι τα ζώα αυτά μορφολογικά δεν έχουν ακόμα ολοκληρώσει τη διαδικασία εξημέρωσής τους (ανήκουν, εκτός ίσως από το γουρούνι, στη λεγόμενη φάση της «πρωτο-εξημέρωσης»), είναι βέβαιο ότι εισάγονται την εποχή αυτή στην Κύπρο, αποτελώντας τη βασική πηγή διατροφής των κατοίκων της στα χρόνια που ακολουθούν.⁷⁴ Το ενδιαφέρον με την παρουσία στην Κύπρο την περίοδο αυτή τέτοιων «μεταβατικών» μορφών εξημέρωσης είναι ότι αυτό συμβαίνει την ίδια ακριβώς χρονική στιγμή, που κάτι ανάλογο παρατηρείται και στην ηπειρωτική Μ. Ανατολή.⁷⁵ Αυτό υποδηλώνει την εν δυνάμει κινητικότητα αυτών των πρώιμων γεωργικών ομάδων και μάλιστα με μετακινήσεις, που προϋποθέτουν τον σχεδιασμό και την πραγματοποίηση θαλασσινών ταξιδιών ικανών αποστάσεων (70 μίλια).⁷⁶

Τα αρχαιολογικά δεδομένα της θέσης έχουν και μια άλλη ενδιαφέρουσα διάσταση. Ενώ διατηρείται ακόμη η εικόνα μιας έντονης κυνηγετικής δραστηριότητας με βασικό θήραμα το άγριο γουρού-

18. Ποικιλία αρχιτεκτονικών στοιχείων (κυκλικές κατόψεις, λάκκοι, κανάλια θεμελίωσης, σειρές πασσάλων) στον *Σκυλλουρόκαμπος* (φωτ.: J. Guilaine).

19. Τα «πηγάδια» του *Σκυλλουρόκαμπος* (εξωτερική και εσωτερική άποψη) (φωτ.: J. Guilaine).

⁷¹ Guilaine – Briois 2001, 37.

⁷² Guilaine κ.ά. 2011.

⁷³ Η δυσκολία αναγνώρισης με βεβαιότητα εξημερωμένων ειδών (ζώα, φυτά) δεν θα πρέπει να ξενίζει και σχετίζεται όχι μόνο με την ποσότητα και το βαθμό διατήρησης των καταλοίπων σε κάθε θέση αλλά και με την αλλαγή των κριτηρίων που ισχύουν, Guilaine κ.ά. 2011.

⁷⁴ Vigne κ.ά. 2003, 239.

⁷⁵ Zeder 2008, 11597.

⁷⁶ Vigne κ.ά. 2014, 157· Knapp 2013.

νι, που προϋπήρχε, τώρα φαίνεται ότι για πρώτη φορά εισάγεται και το ελάφι, σε μια προσπάθεια των κατοίκων να εμπλουτίσουν με προγραμματισμένο τρόπο την πανίδα του νησιού. Πρόκειται για ένα ζώο που θα εξακολουθήσει να αποτελεί κυνηγετικό θήραμα στην Κύπρο καθ' όλη τη διάρκεια της προϊστορίας και το οποίο θα κρατηθεί πληθυσμιακά ακμαίο μέσα από συνεχείς εισαγωγές νέων ζώων από τις απέναντι ηπειρωτικές περιοχές, προφανώς στο πλαίσιο μιας ισορροπημένης εκμετάλλευσής του μέσα από συλλογικές στρατηγικές κυνηγιού.⁷⁷

Η αρχαιολογική εικόνα της 8ης χιλ. π.Χ. στην Κύπρο συμπληρώνεται από την ενδιαφέρουσα θέση του **Άη Γιώρκη**, που βρίσκεται σε υψόμετρο 460 μ. λίγο έξω από το χωριό Κρήτου Μαρτόττου στην περιοχή της Πάφου, στις δυτικές υπώρειες του Τροόδου⁷⁸ (εικ. 5). Η ανασκαφή της θέσης από τον Α.Η. Simmons τις δεκαετίες του 1990 και 2000 (η έρευνα στο χώρο έχει σχεδόν ολοκληρωθεί) ήρθε να ενισχύσει την εικόνα της περιόδου, αφού περιγράφει μια ενδεχόμενη εποχική, «ειδική» εγκατάσταση, που σχετίζεται με συγκεκριμένες οικονομικές στρατηγικές επιλογές, όπως το κυνήγι ελαφιών και άγριων γουρουινιών και η εκμετάλλευση βοοειδών (εικ. 20).⁷⁹ Η θέση, αν και στην αρχή της έρευνας είχε χρονολογηθεί μετά το 7500 π.Χ. (στο τέλος της Πρώιμης Ακεραμικής Νεολιθικής / Κυπρο-Προκεραμικής Νεολιθικής Β), φαίνεται ότι τελικά ιδρύεται γύρω στο 7800 π.Χ. και έχει μεγαλύτερη διάρκεια ζωής. Ο Άη Γιώρκης συνεισφέρει στην αρχαιολογία της περιόδου νέα ενδιαφέροντα στοιχεία, όπως κάποιες πρωτόγνωρες για το νησί και αιγιματικές στη χρήση τους μεγάλες οβάλ πλατφόρμες με προσεγμένη κατασκευή από λίθους και ασβεστοκονίαμα (λιθόστρωτα) (εικ. 21), αλλά και βαθείς λάκκους, που σχετίζονταν πιθανότατα με συλλογικές δραστηριότητες, όπως η επεξεργασία και η απόρριψη χιλιάδων απολεπισμένων εργαλείων.⁸⁰ Ωστόσο, αυτό που κάνει τον Άη Γιώρκη ιδιαίτερο για την προϊστορία της Κύπρου είναι τα αρχαιοβοτανικά και αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα, τα οποία τεκμηριώνουν άμεσα αυτή τη φορά – σε αντίθεση με τις έμμεσες ενδείξεις του Σκυλλουρόκαμπου και των «πηγαδιών» στα Μυλούθκια (βλ. παραπάνω) – την πρώιμη χρονολογικά εισαγωγή στο νησί του εξημερωμένου μονόκκοκου και δίκοκκου σιταριού και, στην περίπτωση της πανίδας, των εξημερωμένων προβάτων, κασικιών και κυρίως της αγελάδας.⁸¹ Η παρουσία της αγελάδας στη θέση, αν και σε μικρούς αριθμούς, θεωρείται ως η πρωιμότερη στην Κύπρο και ο ανασκαφέας πιστεύει ότι πιθανότατα η ημιορεινή τοποθεσία του Άη-Γιώρκη σχετιζόταν με τη συστηματική εκμετάλλευση του συγκεκριμένου ζώου.

Το τέλος της 8ης χιλ. π.Χ. θα σηματοδοτήσει και το πέρασμα σε πιο ώριμες μορφές αρχιτεκτονικής και κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης με οικιστικά σύνολα, όπως της Χοιροκοιτίας, της Καλαβασού-Τέντας και του Απόστολου Ανδρέα-Κάστρος, που θα κάνουν την εμφάνισή τους στην προϊστορική σκηνή της Κύπρου την περίοδο αυτή (Υστερη Ακεραμική Νεολιθική) (7000-5200/5000 π.Χ.) (εικ. 5). Η περίοδος αυτή συσυστούσε από τη δεκαετία του 1930 και μέχρι το 1970 την κλασική προϊστορία του νησιού και τις απαρχές της κατοίκησης του, μέσα από τις πρωτοποριακές ανασκαφικές έρευνες του Πορφύριου Δίκαιου, της εμβληματι-

20. Άποψη της ανασκαφής στη θέση Κρήτου Μαρτόττου-Άη Γιώρκη. Διακρίνονται τα λιθόστρωτα και οι πλατφόρμες (φωτ.: Α.Η. Simmons).

21. Η μεγάλη αιγιματική οβάλ πλατφόρμα του Άη Γιώρκη (φωτ.: Α.Η. Simmons).

⁷⁷ Vigne κ.ά. 2014, 157.

⁷⁸ Simmons 2012, 86.

⁷⁹ Simmons 2004, 1-2014.

⁸⁰ Simmons 2012, 88.

⁸¹ Lucas κ.ά. 2012, 117.

κής αυτής φυσιογνωμίας της κυπριακής αρχαιολογίας, στην Χοιροκοιτία. Η ανασκαφή της θέσης, που συνεχίζεται μέχρι σήμερα από τους Γάλλους,⁸² εξακολουθεί να φέρνει στο φως νέα στοιχεία για την έκταση του οικισμού, αφήνοντας, ωστόσο, δυσερμήνευτα σημαντικά χωροταξικά ζητήματα της ανάπτυξής του στο πέρασμα του χρόνου, όπως π.χ. ο τρόπος στέγασης των κυκλικών κτισμάτων (θολωτή ή επίπεδη στέγη), η «ασφυκτική» πυκνότητα των οικημάτων, η παράλληλη έλλειψη ανοικτών χώρων κτλ. Τα εντυπωσιακά κατάλοιπα των παραπάνω τριών ανασκαμμένων οικισμών της περιόδου – αρχιτεκτονική με κυκλικά κτίσματα από πέτρα και πηλό, νεολιθική οικονομία, ταφές μέσα στα σπίτια, λίθινα αγγεία και η άγνοια της κεραμικής τεχνολογίας – είναι ένα μικρό αλλά αντιπροσωπευτικό δείγμα των δεκάδων θέσεων της Ύστερης Ακεραμικής Νεολιθικής, που έχουν εντοπιστεί σε ολόκληρο το νησί και περιμένουν ανασκαφική διερεύνηση.⁸³ Οι ερευνητές έχουν προβληματιστεί έντονα από τη συντηρητικότητα κάποιων επιλογών της περιόδου (π.χ αρχιτεκτονικών), με την εμμονή στα κυκλικά σχήματα των οικημάτων σε σχέση με τις εξελίξεις της κοντινής Μ. Ανατολής, όπου την εποχή αυτή επικρατούν ήδη τα ορθογώνια κτίσματα.⁸⁴ Νησιωτική απομόνωση (δημογραφική ή πολιτισμική), τοπικός συντηρητισμός ή επίμονη παράδοση που συνδέεται με ζητήματα ταυτότητας; Το ερώτημα παραμένει αναπάντητο. Όπως τονίστηκε και στην αρχή του άρθρου, η ξαφνική εμφάνιση του λεγόμενου «πολιτισμού της Χοιροκοιτίας» στον προϊστορικό ορίζοντα της Κύπρου την 7η χιλ. π.Χ. δεν αποτελεί πλέον κάποιο δυσερμήνευτο πολιτισμικό νησιωτικό παράδοξο μετά τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στο νησί. Αντίθετα, συνιστά τη φυσιολογική συνέχεια εσωτερικών, κατά βάση, διαδικασιών σε όλα τα επίπεδα της προϊστορικής ζωής, που ωρίμασαν με τον δικό τους μοναδικό «κυπριακό» τρόπο στον χώρο της Μ. Ανατολής, χωρίς αξιοπρόσεκτες ασυνέχειες ή ανατροπές. Αντίθετα, η αρχαιολογική εικόνα του τέλους της Ύστερης Ακεραμικής Νεολιθικής της Κύπρου παραμένει ακόμα προβληματική. Μπορεί η παρουσία του δυσερμήνευτου «κενού» των πεντακοσίων χρόνων ή περισσότερων, που ίσχυε παλαιότερα (τέλος 6ης και αρχή 5ης χιλ. π.Χ.), να μην είναι αποδεκτή πλέον από τους ερευνητές αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι εξελίξεις του τέλους της περιόδου είναι αρχαιολογικά επαρκώς τεκμηριωμένες, κυρίως λόγω της απουσίας ανασκαμμένων θέσεων που ανήκουν σε αυτήν την μεταβατική περίοδο. Η επόμενη Κεραμική Νεολιθική περίοδος είναι γνωστή μέσα από ένα αριθμό συστηματικών ανασκαφών, παλαιών και νεότερων, σε θέσεις που

εγκαινιάζουν μια φάση της κυπριακής προϊστορίας, η οποία είναι ιδιαίτερα πλούσια αρχαιολογικά αλλά και πολιτισμικά διαφορετική από ό,τι έχει προηγηθεί.

Επίλογος

Η πρώιμη κυπριακή προϊστορία έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε ένα εξαιρετικά σημαντικό κεφάλαιο της αρχαιολογίας, όχι μόνο του νησιού αλλά ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου. Κεντρικό στοιχείο αναφοράς είναι ο νησιωτικός χαρακτήρας του χώρου και οι πολιτισμικές διεργασίες που σχετίζονται ή και καθορίζονται από αυτόν (νησιωτικός αποικισμός, πρώιμη ναυσιπλοΐα, ανταλλαγές, απομόνωση, ταυτότητα).⁸⁵ Ερωτήματα που αφορούν το «πότε» και «γιατί» οι πρώτες ομάδες μπήκαν σε κάποιο είδος πλεούμενου για να περάσουν από την ηπειρωτική Μ. Ανατολή στην Κύπρο βρίσκονται στο επίκεντρο της επίκαιρης σήμερα συζήτησης για την «πρώιμη ναυσιπλοΐα» στη Μεσόγειο.⁸⁶ Την αρχική έκκληση για το ότι οι πρώτοι ναυσιπλοΐοι ήταν ομάδες κυνηγών και τροφοσυλλεκτών, που έφτασαν στον Αετόκρεμο της νότιας παραλίας της Κύπρου από τη Μ. Ανατολή, ακολούθησε ο προβληματισμός σχετικά με τους λόγους που θα μπορούσαν να τους είχαν εμπλέξει τόσο πρώιμα (μέσα της 11ης χιλ. π.Χ.) σε μια τέτοια θαλασινή περιπέτεια. Ήταν η αναζήτηση θηραμάτων και πρώτων υλών, η απλή περιέργεια για το μεγάλο νησί που φαινόταν από τις κοντινές ακτές ή μήπως κάτι άλλο; Επρόκειτο για ένα μεμονωμένο επεισόδιο αποικισμού ή συνιστά την «κορυφή του παγόβουνου» ενός τρόπου ζωής, πρωταγωνιστές του οποίου ήταν ομάδες «κυνηγών-τροφοσυλλεκτών-ψαράδων» (sea-foragers), που ήδη ταξίδευαν τα χρόνια αυτά στις θάλασσες του Αιγαίου και της Κύπρου, όπως έμμεσα φανερώνουν, για κάποιους ερευνητές, οι ομοιότητες των εργαλείων από αυτές τις περιοχές.⁸⁷ Μαζί με την αναβαθμισμένη αυτή «τροφοσυλλεκτική» εικόνα και την απρόσμενη «θαλασινή» διάστασή της (sea-foragers), επέστρεψε αναπόφευκτα και το ερώτημα εάν ο αποικισμός της Κύπρου θα μπορούσε ίσως να μετακινηθεί ακόμα πιο πίσω χρονικά (Παλαιολιθική εποχή). Ωστόσο, οι ομολογούμενες επιλεκτικές αλλά συχνές επιφανειακές έρευνες στο νησί, και μάλιστα σε χώρους που θα μπορούσαν εν δυνάμει να χαρακτηριστούν ως «παλαιολιθικοί» – ορεινοί, ημιορεινοί ή τοποθεσίες κοντά σε πηγές πυριτόλιθου – δεν έχουν οδηγήσει, στον εντοπισμό ασφαλών παλαιολιθικών ενδείξεων, παρ' όλες τις κατά καιρούς πληροφορίες για το αντίθετο.⁸⁸ Εν τούτοις, αν ήθελε να επιχειρήσει κανείς μια πρόβλεψη για το άμεσο

⁸² Le Brun 1989.

⁸³ Knapp 2013.

⁸⁴ Knapp 2013, 151.

⁸⁵ McCartney κ.ά. 2010, 133.

⁸⁶ Simmons 2014· Ammerman – Davis 2014· Runnels 2014, 211.

⁸⁷ Ammerman 2013, 9· 2014, 203· Kaczanowska – Kozłowski 2014, 67.

⁸⁸ Strasser κ.ά. 2016· Ammerman 2014, 203· Efstratiou κ.ά. 2011, 1.

μέλλον των ερευνών με αφορμή την τρέχουσα δυναμική της πρώιμης κυπριακής προϊστορίας, θα έλεγε ότι είναι πιθανόν σύντομα να αποδειχθεί ότι ο αποικισμός του νησιού ξεκίνησε αρκετές χιλιετίες πριν το σημερινό του όριο, δηλαδή την 11η χιλ. π.Χ. Αν και οι γνώμες των αρχαιολόγων εξακολουθούν να δίστανται ως προς το εάν οι πρώτες αυτές ομάδες πηγαίνονταν στο νησί από τις απέναντι ηπειρωτικές περιοχές ή εάν ήρθαν στην Κύπρο και έμειναν, διαμορφώνοντας σταδιακά ένα ντόπιο πολιτισμικό ιδίωμα, τα τελευταία δεδομένα και, κυρίως, ο εντοπισμός θέσεων στην ενδοχώρα ενισχύουν τη δεύτερη άποψη. Είναι πολύ πιθανό, επομένως, οι πρώτες ομάδες να παρέμειναν στο νησί, διαμορφώνοντας σταδιακά τοπικές νησιωτικές πολιτισμικές εκδοχές αυτών των πρώιμων «προ-ϊστορικών» περιόδων (Υστερης Επιπαλαιολιθικής, Προκεραμικής Νεολιθικής Α), ως τμήμα πάντα της μεγάλης εικόνας του σύνθετου μεσανατολίτικου χώρου (Ανατολία, Levant).⁸⁹

Βιβλιογραφία

- Ammerman A.J. 2010: "The first Argonauts: towards the study of the earliest seafaring in the Mediterranean", στο A. Anderson – J. Barrett – K. Boyle (επιμ.), *Global Origins (and Development) of Seafaring*, Cambridge, 81-92.
- Ammerman A.J. 2013: "Introduction", στο A.J. Ammerman – T. Davis (επιμ.), *Island Archaeology and the Origins of Seafaring in the Eastern Mediterranean*, Part One [Eurasian Prehistory 10], Oxford, 9-31.
- Ammerman A.J. 2014: "Setting our size on the distant horizon", στο Ammerman – Davis 2014, 203-236.
- Ammerman A.J. – Davis T. (επιμ.) 2014: *Island Archaeology and the Origins of Seafaring in the Eastern Mediterranean*, Part Two [Eurasian Prehistory 11], Oxford.
- Ammerman A.J. – Flourentzos P. – McCartney C. – Noller J. – Sorabji D. 2006: "Two new early sites on Cyprus", *RDAC* 2006, 1-22.
- Asouti E. 2006: "Beyond the Pre-Pottery Neolithic B interaction sphere", *Journal of World Prehistory* 20, 87-126.
- Asouti E. – Fuller D.Q. 2013: "A contextual approach to the emergence of agriculture in Southwest Asia: reconstructing Early Neolithic plant-food production.

Η σύγχρονη προϊστορική έρευνα της πρώιμης Κύπρου κινείται μεταξύ της μικρής νησιωτικής κλίμακας και μιας μεγαλύτερης, της μεσανατολίτικης, με τους περισσότερους ερευνητές να εντάσσουν την πρώτη στη δεύτερη ως κεντρικό σημείο αναφοράς και ερμηνείας. Όσον και εάν αυτό είναι σε μεγάλο βαθμό σωστό, λόγω της γεωγραφικής γειννίας του νησιού με τις γύρω περιοχές, φαίνεται ότι η Κύπρος από νωρίς θα αναζητήσει και θα διαμορφώσει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που αντανακλούν μια δική της αυτόνομη πορεία. Σε αυτήν την κοινωνικο-οικονομική, τεχνολογική και ιδεολογική εξέλιξη φαίνεται ότι ο ρόλος της θάλασσας, που την περιβάλλει, θα περάσει σε δεύτερο επίπεδο, δίνοντας χώρο σε μια δυναμική εσωτερικών διεργασιών και εσωστρέφειας που, χωρίς να φέρει κάποιο αρνητικό πρόσημο, θα αναδείξει την Κύπρο σε μια αυτοδύναμη πολιτισμικά περιοχή, στην οποία κυριαρχούν τα τοπικά χαρακτηριστικά της.

- Supplement A; primary sources of archaeobotanical datasets and radiocarbon dates from Southwest Asia", *Current Anthropology* 54, 299-345.
- Bar-Yosef O. 2001: "The world around Cyprus: from Epi-palaeolithic foragers to the collapse of the PPNB civilization", στο Swiny 2001, 129-151.
- Bar-Yosef O. 2011: "Climatic fluctuations and early farming in West and East Asia", στο O. Bar-Yosef – T. Douglas Price (επιμ.), *The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas* [Current Anthropology 52 (S4)], Chicago, 175-193.
- Broodbank C. 2006: "The origins and early development of Mediterranean maritime activity", *JMA* 19, 199-230.
- Cherry J.F. 1985: "Islands out of the stream: isolation and interaction in early East Mediterranean insular prehistory", στο A.B. Knapp – T. Stech (επιμ.), *Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and Eastern Mediterranean*, [Institute of Archaeology Monograph 25], Los Angeles, 12-29.
- Cucchi T. 2005: "The passive transportation of the house mouse (*Mus musculus domesticus*) to Cyprus: a new indirect evidence of intensive Neolithic navigation in Eastern Mediterranean", στο H. Buitenhuis –

- A.M. Choyke – L. Martin – L. Bartosiewicz – M. Mashkour (επιμ.), *Archaeozoology of the Near East. Proceedings of the 6th International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia and Adjacent Areas*, Groningen, 61-77.
- Dikaios P. 1953: *Khirokitia*, London.
- Efstratiou N. 2013: "Early Cypriot prehistory in the light of recent developments", στο J.M. Webb – D. Frankel (επιμ.), *Studies in Mediterranean Archaeology: Fifty Years On* [SIMA 137], Uppsala, 33-41.
- Efstratiou N. 2014a: "Microhistories of transition in the Aegean islands - the cases of Cyprus and Crete", στο C. Manen – T. Perrin – J. Guilaine (επιμ.), *La transition néolithique en Méditerranée / The Neolithic Transition in the Mediterranean*, Paris, 173-193.
- Efstratiou N. 2014b: "Reaching the island. What next? Material life and socio-historical processes in early Cyprus", στο J.M. Webb (επιμ.), *Structure, Measurement and Meaning. Studies on Prehistoric Cyprus in Honour of David Frankel* [SIMA 143], Uppsala, 3-11.
- Efstratiou N. – McCartney C. – Karkanias P. – Kyriakou D. 2011: "An upland early site in the Troodos Mountains", *RDAC* 2011, 1-26.
- Ευστρατίου Ν. – Κυριάκου Δ. 2011: «Αναζητώντας τα ίχνη των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών στην Ανατολική Μεσόγειο», *Ανάσκαμμα* 5, 53-74.
- Evans J. 1977: "Island archaeology in the Mediterranean: problems and opportunities", *World Archaeology* 9, 12-26.
- Held S. 1989: "Colonization cycles on Cyprus 1: the biogeographic and paleontological foundations of early prehistoric settlement", *RDAC* 1989, 7-28.
- Guilaine, J. – Briois F. 2001: "Parekklisha Shillourokambos: an Early Neolithic site in Cyprus", στο Swiny 2001, 37-54.
- Guilaine J. – Briois F. 2007: "Shillourokambos and the neolithization of Cyprus: Some reflections", *Eurasian Prehistory* 4, 159-175.
- Guilaine J. – Briois F. – Vigne J.D. (επιμ.) 2011: *Shillourokambos. Un établissement néolithique précéramique à Chypre. Les fouilles du secteur 1*, Athènes/Paris.
- Guilaine J. – Le Brun A. (επιμ.) 2003: *Le Néolithique de Chypre* [BCH Suppl. 43], Athènes/Paris.
- Karageorghis V. 1982: *Cyprus: from the Stone Age to the Romans*, London.
- Kaczanowska M. – Kozłowski J.K. 2014: "Reconstruction of lithic assemblages from Nissi Beach (Cyprus)", στο *Contributions to the Archaeology of Early Cyprus*, Krakow, 67-107.
- Knapp A.B. 2008: *Prehistoric and Protohistoric Cyprus: Identity, Insularity and Connectivity*, Oxford.
- Knapp A.B. 2010: "Cyprus's earliest prehistory: seafarers, foragers and settlers", *Journal of World Prehistory* 23, 79-120.
- Knapp A.B. 2013: *The Archaeology of Cyprus. From Earliest Prehistory through the Bronze Age*, Cambridge.
- Kuijt I. – Prentiss A.M. 2009: "Niche construction,

- macroevolution, and the Late Epipaleolithic of the Near East", στο A.M. Prentiss – I. Kuijt – J.C. Chatters (επιμ.), *Macroevolution in Human Prehistory: Evolutionary Theory and Processual Archaeology*, New York, 253-275.
- Le Brun A. (επιμ.) 1989: *Fouilles récentes à Khirokitia (Chypre)*, 1983-1986, Paris.
- Lucas L. – Colledge S. – Simmons A. – Fuller D.F. 2012: "Crop introduction and accelerated island evolution: archaeobotanical evidence from 'Ais Yiorkis' and Pre-Pottery Neolithic Cyprus", *Vegetation History and Archaeobotany* 21, 117-129.
- Manning S.W. – McCartney C. – Kromer B. – Stewart S.T. 2010: "The earlier Neolithic in Cyprus: recognition and dating of a Pre-pottery Neolithic occupation", *Antiquity* 84, 693-706.
- McCartney C. 2010: "Outside the corridor? The neolithisation of Cyprus", στο D. Bolger – L. Maguire (επιμ.), *The Development of Pre-State Communities in the Ancient Near East. Studies in Honour of Edgar Peltenburg*, Oxford, 165-196.
- McCartney C. 2011: "The lithic assemblage of Ayia Varvara-Asprokremmos: a new perspective on the Early Neolithic of Cyprus", στο E. Healey – S. Campbell – O. Maeda (επιμ.), *The State of the Stone. Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics* [Proceedings of the 6th PPN Conference on Chipped and Ground Stone Artefacts in the Near East. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence and Environment 13], Berlin, 185-196.
- McCartney C. – Croft P. – Manning S.W. – Rosendhal S. 2009: "Preliminary report on the 2008 EENC excavations at Ayia Varvara-Asprokremmos and regional field survey", *RDAC* 2009, 1-16.
- McCartney C. – Manning S.W. – Sewell D. – Stewart S.T. 2010: "Reconsidering early Holocene Cyprus within the Eastern Mediterranean landscape", στο B. Finlayson – G. Warren (επιμ.), *Landscapes in Transition* [Levant Suppl. 8], Oxford, 133-146.
- McCartney C. – Peltenburg E. 2000: "The colonization of Cyprus: questions of origins and isolation", *Neolithics* 1/00, 8-11.
- Panayiotou A. 1982: *Mineral Resources Map of Cyprus*, Cyprus Geological Survey Department, Nicosia.
- Peltenburg E. 2001: "Well-established colonists: Mylouthkia 1 and the Cypro-Pottery Neolithic B", στο Swiny 2001, 61-93.
- Peltenburg E. (επιμ.) 2003: *The Colonisation and Settlement of Cyprus: Investigations at Kissonerga-Mylouthkia 1976-96* [SIMA 70:4], Savedalen.
- Peltenburg E. – Wasse A. (επιμ.) 2004: *Neolithic Revolution: New Perspectives on Southwest Asia in Light of Recent Discoveries on Cyprus* [Levant Suppl. 1], Oxford.
- Runnels C. 2014: "Early Palaeolithic on the Greek islands?", *JMA* 27, 211-223.
- Rosen A.R. 2007: *Civilizing Climate: Social Responses to Climate Change in the Ancient Near East*, Lanham (MD).

⁸⁹ Watkins 2004, 23; McCartney 2010, 165.

Rosen A. – Rivera-Collazo I. 2012: "Climate change, adaptive cycles, and the persistence of foraging economies during the late Pleistocene/Holocene transition in the Levant", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 109, 3640-3645.

Simmons A.H. 1994: "Early Neolithic settlement in western Cyprus: preliminary report on the 1992-1993 test excavations at Kholetria-Ortos", *BASOR* 295, 1-14.

Simmons A.H. 1999: *Faunal Extinction in an Island Society: Pygmy Hippopotamus Hunters of Cyprus*, New York.

Simmons A.H. 2004: "Bitter hippos of Cyprus: the island's first occupants and last endemic animals: setting the stage for colonization", στο Peltenburg – Wasse 2004, 1-14.

Simmons A.H. 2012: "Ais Giorkis: an unusual early Neolithic settlement in Cyprus", *JFA* 37, 86-103.

Simmons A.H. 2013: "Akrotiri-Aetokremnos (Cyprus) 20 years later: an assessment of its significance", στο A.J. Ammerman – T. Davis (επιμ.), *Island Archaeology and the Origins of Seafaring in the Eastern Mediterranean*, Part One [Eurasian Prehistory 10], Oxford, 139-156.

Simmons A.H. 2014: *Stone Age Sailors: Paleolithic Seafaring in the Mediterranean*, Walnut Creek, CA.

Σοφιανός Χ. 2006: *Πρώιμη προϊστορική Κύπρος*, Λευκωσία.

Stanley-Price N.P. 1979: *Early Prehistoric Settlement in Cyprus, 6500-3000 BC* [BAR IntS 65], Oxford.

Stordeur D. 2000: "New discoveries in architecture and symbolism at Jerf el Ahmar (Syria), 1997-1999", *Neo-lithics* 1/00, 1-4.

Strasser T.F. – Runnels C. – Vita-Finzi C. 2016: "A possible Palaeolithic hand axe from Cyprus", *Antiquity Project Gallery* article, τεύχος 350, Απρίλιος 2016. (ηλεκτρονική δημοσίευση <http://antiquity.ac.uk/projgall/strasser350>)

Swiny S. (επιμ.) 2001: *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation*, Boston.

Todd I.A. 1987: *Vasilikos Valley Project 6. Excavations at Kalavassos-Tenta 1* [SIMA 71:6], Göteborg.

Todd I. 2001: "Kalavassos-Tenta revisited", στο Swiny 2001, 95-107.

Vigne J.D. – Briois F. – Zazzo A. – Carrère I. – Daujat J. – Guilaine J. 2011: "A new early Pre-Pottery Neolithic site in Cyprus: Ayios Tychonas-Klimonas (ca. 8700 cal. BC)", *Neo-Lithics* 1/11, 3-18.

Vigne J.D. – Briois F. – Zazzo A. – Willcox G. – Cucchi T. – Thiébaud S. – Carrère I. – Franel Y. – Touquet R. – Martin Ch. – Moreau C. – Comby C. – Guilaine J. 2012: "First wave of cultivators spread to Cyprus

at least 10,600 y ago", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 109, 8445-8449.

Vigne J.D. – Carrère I. – Briois F. – Guilaine J. 2011: "The early process of mammal domestication in the Near East: new evidence from the Pre-Neolithic and Pre-Pottery Neolithic in Cyprus", στο O. Bar-Yosef – T. Douglas Price (επιμ.), *The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas*, [Current Anthropology 52 (S4)], Chicago, 255-271.

Vigne J.D. – Carrère I. – Guilaine J. 2003: "Unstable status of early domestic ungulates in the Near East: the example of *Shillourokambos* (Cyprus, IX-VIIIth millennia cal. BC)", στο J. Guilaine – A. Le Brun (επιμ.), *Le Néolithique de Chypre* [BCH Supp. 43], Athènes, 239-251.

Vigne J.D. – Cucchi T. 2005: "Premières navigations au Proche-Orient: les informations indirectes de Chypre", *Paléorient* 31, 186-194.

Vigne J.D. – Zazzo A. – Cucchi T. – Carrère I. – Briois F. – Guilaine J. 2014: "The transportation of mammals to Cyprus sheds light on early voyaging and boats in the Mediterranean sea", στο Ammerman – Davis 2014, 157-176.

Vigne J.D. – Zazzo A. – Saliege J.-F. – Poplin F. – Guilaine J. – Simmons A. 2009: "Pre-Neolithic wild boar management and introduction to Cyprus more than 11,400 years ago", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106, 16135-16138.

Wasse A. 2007: "Climate, economy and change: Cyprus and the Levant during the Late Pleistocene to mid Holocene", στο J. Clarke (επιμ.), *On the Margins of Southwest Asia*, Oxford, 44-63.

Watkins T. 2004: "Putting the colonization of Cyprus into context", στο Peltenburg – Wasse 2004, 23-34.

Watkins T. 2008: "Supra-regional networks in the Neolithic of south-west Asia", *Journal of World Prehistory* 21, 139-171.

Zazzo A. – Lebon M. – Quiles A. – Reiche I. – Vigne J.D. 2015: "Direct dating and physical-chemical analysis cast doubts on the coexistence of humans and dwarf hippos in Cyprus", *PLOS/ONE* 10(8), 1-13.

Zeder M.A. 2008: "Domestication and early agriculture in the Mediterranean basin: origins, diffusion and impact", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 105, 11597-11604.

Zeder M.A. 2011: "Religion and the revolution: the legacy of Jacques Cauvin", *Paléorient* 37, 39-60.

Zeder M.A. 2012: "The domestication of animals", *Journal of Anthropological Research* 68, 161-190.

English Summary

The early prehistory of Cyprus: recent research and new challenges

Nikos Efstratiou

The early prehistory of Cyprus – from the end of the Pleistocene to the early Holocene (11th-8th millennia BC.) – is regarded as one of the most fascinating topics in Eastern Mediterranean archaeology. It is a dynamic field of research, which allows scholars to address a wide range of methodological and interpretative questions. This is why it has become a major focus of archaeological interest. A number of ongoing excavations produce challenging results, which invoke novel interpretations and allow scholars to reconsider developments in the wider region.

This paper aims at offering to the Greek-speaking public a synthetic overview of the early prehistory of Cyprus. It presents the available archaeological evidence and discusses methodological and theoretical issues, which are at the core of 'island archaeology'. Island colonization, cultural interaction or isolation, and early navigation practices are some of the subjects, whose study helps up to understand the birth of maritime cultures in the Eastern Mediterranean.

The arrival of hunting groups in Cyprus in the middle of the 11th mill. BC (in the Akrotiri-Aetokremnos rockshelter, see **fig. 6**), after crossing a sea-lane of more than 40 miles wide (**fig. 2**), marked the beginning of a long sequence of colonizing episodes, involving also early agriculturalists and farmers. Such episodes, have only recently started to be documented in detail, and reveal their secrets

in such places as Agia Varvara-Asprokremnos (**fig. 13**), Ayios Tychonas-Klimonas (early cultivation practices, animal 'proto-domestication' evidence, **fig. 14**) etc. Other sites, in coastal and inland locations, often with intriguing contexts and unexpected finds (small campsites, isolated underground 'features', simple villages with 'public' structures, constructions for pastoral use) (**figs. 9, 15, 17**), compose a puzzle of developments, which surprise many researchers for their early date and complexity. As a result, the Cypriot prehistoric agenda has been fully integrated in ongoing debates about core Near Eastern topics, such as the rise and spread of the Neolithic way of life westwards. Theories about the role of seaborne groups of foragers and farmers in the diffusion of Neolithic economy can be effectively examined in Cyprus; the island provides a well-documented archaeological paradigm, where researchers can test possible scenarios of sociocultural change in the Eastern Mediterranean from the end of the Palaeolithic onwards.

Although many questions are still unanswered (e.g. 'how early' was the island colonized, 'why' people decided to go into the sea, 'how' they achieved that practically), recent developments in the study of Cypriot prehistory have allowed to cross the conventional threshold of the "Khirokitia culture" (7th millennium BC, **figs. 3-4**) and revealed a rich and idiosyncratic early island culture. The paper shows how well-focused field research has paid back in the most dazzling archaeological way.